

Dés története

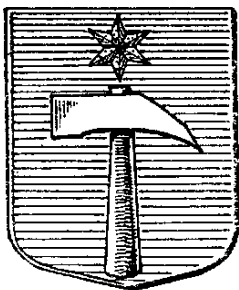
1.

A Nagy- és Kiszamos egyesülésén alól, három világtáj felől összefutó völgyek kitáguló térségében és az enyhén lejtő hegyoldalakon, tehát a városalakulás szempontjából nagyon előnyös helyen keletkezett a mai Szolnok-Doboka megye legjelentősebb, legnépesebb helye, valóban középpontja: Dés.

A város egykori sóbányáinak jelentősége és a szomszédos, illetőleg ma már a várossal összeépült és közigazgatásilag egyesített Désakna bányáinak fontossága miatt, a város mai határán belül kellett lennie valahol már legalább a római korban, sőt azt megelőzően is valamilyen kisebb településnek. Ez a település, vagy inkább az elszórt települések csoportja azonban olyan jelentéktelen volt, hogy a neve sem maradt fenn. A feltehető régebbi település (ideszámítva a római települést is) és a város mai települése között a kutatóknak ezideig semmiféle kétségtelen kapcsolatot nem sikerült kimutatniok, éppen úgy, mint ahogy az akkori lakosság és a mai között sem állapítható meg semmiféle folytonosság. Dés mai neve a magyarságtól származik; e név magyar személynév. A középkorból a mai Bács-Bodrog, Heves, Sopron és Somogy megyéből ismerünk *Deus*, *Dés* vagy *Dézs* nevű helyeket. Somogyban is van ma egy *Deseda* nevű puszta; ezt a középkorban még *Deushyda* vagy *Deshyda* (olv. Dészida) alakban említik. Tehát ennek is első tagjában a *Dés* személynév lappang. A Kisküküllő mellett lévő *Désfalva* a XIV., a szilágyi és veszprémi *Désháza* meg a XV. század óta emlegetett település. Az Árpád-kori oklevelekben és más történeti forrásokban gyakran említik jobbágyok és szabad emberek nevéként a *Deus*, illetőleg *Dés* személynévet. Az tehát, hogy a város neve magyar személynévből alakult, kétséges nem lehet.

A történeti forrásokban mutatkozó sajnálatos hiányok miatt a város történeti létezésére csak a XI. század közepétől vannak közvetett adataink. 1061 tájáról ugyanis ismerjük a várossal ma már összeépült, sőt taink. A várost név szerint ugyan csak a XIII. század első felétől

ismerjük, 1061 táján azonban már említik *Désakna* nevét. Minthogy e névnek csak a „Dés város aknája, bányája” értelmezést adhatjuk, világos, hogy ekkor már magának Dés városnak meg kellett lennie. A magyarságnak itten való megjelenéséről a honfoglalás idejéből vagy a rákövetkező századból nagyon jelentős lelet tanúskodik, olyan, amely — amint LÁSZLÓ GYULA előbbi fejtegetéseiből látható — a helyi jelentőségen messze túlemelkedik.

Désakna címere

Dés címere

A város neve okleveleinkben először 1214-ben fordul elő. Ekkor is, sőt már az okleveles említés előtti századokban is jelentősége kétségtelenül elsősorban sója miatt lehetett. A városnak az Árpádházi királyok korabeli jogállására nézve egy 1236-ban kiadott kiváltságlevélből tudunk meg értékes adatokat. Ez az oklevél összegezi azokat a kiváltságokat, amelyeket a város II. Endre alatt szabad királyi városi rangra emelésével kapott. Ezek között a legfontosabb az, amely megszüntette a város felett a szolnoki ispánok eddig gyakorolt fennhatóságát; ezután a lakosság magaválasztotta bírák alatt élt. E kiváltság fejében a désiek sószállítással tartoztak a királynak: kötelesek voltak a désaknai és a dési bányákban vágott só tavaival a Szamoson a királyi rév-helyekre szállítani. Még ebben a században, 1261-ben e régi szabadalmat újabban is sikerül bővíteni: az aknában télen vágott só a désiek Szent György napig saját hasznukra szárazon és vizen szállíthatták és eladhatták. Ugyanekkor a város határát is kijárták; az erről kiállított határjáró oklevélben már nem egy ma is meglévő helynév szerepel. Az Árpádház uralmának utolsó évtizedeiben a királyság tekintélyének hanyatlásával nagy gondot okozott a désieknek kiváltságaiknak, elsősorban önkormányzatuknak és közvetve gazdasági érdekeiknek megvédése. Amellett, hogy kiváltságaikat Kún Lászlóval két ízben (1279, 1290) is elismertették, a központi hatalomtól távol, a megnövekedett

erejű erdélyi vajdákkal szemben is feltékenyen kellett őrizniök szerzett jogait. Mégis a XIII. század végétől a város a hatalmas erdélyi vajda, László kezébe kerül, és csak a királyságnak Róbert Károly alatti megerősödése során 1310-ben tudják a désiek a szabad királyi városi jogait visszaszerezni. A tatárjárás utáni zavaros időkben, a tatárjárás, a vajdai erőszakoskodások és más ismeretlen okok következtében azonban, úgy látszik, annyira megfogyatkozott Dés és a szomszédos Désakna lakossága, hogy az országos jelentőségű sóvágást és sószállítást az aknaiak és a désiek nem tudták kellő mértékben elvégezni. Ezért Róbert Károly 1320-ban mindazoknak, akik Désen megtelepedni óhajtanak, legyenek szászok, magyarok, vagy más sorsúak, a szabad királyi városokban élvezett polgári jogokat ígérte. Ez az intézkedés ugyan jelentős volt Désakna meg Dés lakosságának növelésére, de ez az első, alighanem a XII. században lefolyt szász betelepülés után, most újabb szász bevándorlást eredményezett; maga a király is éppen szász jövevényekre számított.

A királyi hatalmat a désiek számára közvetlenül még a szolnoki ispán fennhatóságának korában alapított dési sókamara vezetői, a kamaraispánok vagy kamaragrófok képviselték. Ezek azonban többnyire idegenek, az Anjouk alatt, de azután is, főként olaszok voltak, és sokat erőszakoskodtak a dési sószállítókkal. A szállítások folytán tapasztalt erőszakoskodások nagyon csökkenthették a dési sószállítást, mert Zsigmond király 1427-ben ismét betelepülésre csábító rendelkezést adott ki, és ugyanakkor védelmébe vette a désieket a Bánffy-család erőszakoskodásaival szemben is. A Bánffyak ugyanis, mióta 1406-ban Csicsó vára kezükre került, eltiltották a dési sószállítókat az erdőkből sószállítás céljaira való favágástól (ezt eddig királyi kegyből gyakorolhatták a Dés környéki királyi erdőkben), kereskedelmi áruikért jogtalanul vámot szedtek; rajtuk kívül más környékbeli birtokosok is hatalmaskodtak a dési polgársággal. A désieket a Bánffyak és a nemesség erőszakoskodásával szemben az irányában tanúsított hűség megjutalmazásaként, de a vidéki kényurak hatalmának megtörése érdekében is Mátyás király védelmezte meg. Ugyanő az erdélyi lázadás leverése alkalmával 1467-ben azért, hogy a désiek a lázadásban nem vettek részt, a várost mindennemű közteher alól örök időkre felmentette. Egyebekben is Mátyás király oklevelei feltűnően sokszor foglalkoznak a désiek ügyeivel; minden intézkedésből a város érdekeinek messzemenő védelmezését olvashatjuk ki. A régi kiváltságok biztosításával és újak adományozásával Mátyás király Dés városáért összes királyaink közül a legtöbbet tett. Halála után Ulászló király is jóindulattal viseltetik a

város iránt, sőt az 1514-i parasztlázadásban való részvételükért is megkegyelmez, mert a királyi rendelkezés szavai szerint e lázadásban csak kényszerből vettek részt II. Lajos meg 1521-ben még az erdélyi püspökkel szemben is védelmükre kel a désieknek, mikor elrendeli, hogy a püspök a désieket néhány egyházi vonatkozású esetet (dézma, végrendelkezés, házasság, papverés) kivéve egyházi széke elé ne idézze, mert felettük a magukválasztotta bírák ítéleznek.

Az önálló fejedelemség idejét megelőzőleg Szapolyai János uralma alatt is tapasztalhatták a désiek a királyi kegyet. Rendeleteiben János király több kisebb ügyben dönt a désiek javára, 1540-ben meg három oklevéllel megerősíti a város összes kiváltságait, egy negyedikben pedig elrendeli, hogy a dési polgárokat senki se személyükben, se vagyonukban le ne tartóztassa, hanem követelését a dési bíró elé vigye.

Az európai hatalmi, politikai változások, az országos események erdélyi kivetülései Dés történetében is éreztetik hatásukat. Az önálló erdélyi fejedelemség megalakulása a város életében is változásokat okoz. Elsősorban a város régi kiváltságai kerülnek veszélybe azzal, hogy eddig a városban csak nagyon kis számban előforduló nemes telkek száma az erdélyi fejedelmek gyakori nemesítésével egyre növekszik; ez és a vidékről városba költöző nemesség szaporította azoknak a városlakóknak számát, akik elfogadták ugyan a városban lakással járó előnyöket, de hallani sem akartak a városi terhek viseléséről. A nemesség és a polgárság közötti ellentétekről már az 1550-es évek tájáról tudunk; 1589-ben Báthory Zsigmondnak is közbe kell lépnie, hogy a János Zsigmond óta húzódó viszályokat lecsendesítse. Az ekkor a polgárság és a nemesség között kötött szerződés pontjai szerint a nemesség a viszonyosság álláspontjára helyezkedve, vállalta ugyan a jogok mellett a terheket is, az ezután is meg-megújuló versengések azonban azt mutatják, hogy a nemesség továbbra is igyekezett minél kevesebb terhet viselni, a polgárság meg minél több teherben szerette volna a nemességet részeltetni.

E belső versengés természetesen egyáltalán nem szolgálta a város közösségi érdekeit akkor, mikor a XVII. századforduló országos viszonylatban és Dés történetében is kegyetlen eseményeket hozott. Elemi csapások sújtják a várost: 1591-ben részben, 1602-ben Básta csapatainak gyujtogatása miatt nemcsak, hogy teljesen leég, de lakóit is halomra gyilkolják; e zavaros időkben a biztosabb őrizet céljából a városiak a megerősített Besztercére kénytelenek vinni még gabonájukat is. 1612 táján azonban már a mai református templom körül a polgárság védelme céljából saját erejükből épített vár állott. Ez több lakóházat is magába

foglalt. Minthogy azonban az itt lévő házak közül egyeseket a fejedelmek megneemesítettek, a tulajdonosok a vár terheit nem voltak hajlandók viselni. Báthory Gábornak 1613-ban rendelettel kellett közbelépnie, hogy a nemes házak gazdáit is a vár terheiben való részvételre szorítsa. Ugyanekkor a fejedelem megerősítette Dést szabadalmaiban is. A nemesség megyei szervezetével tovább is támadtatja a várost, és így a tanácsnak nem egyszer a fejedelemhez kell fordulnia, viszont a megye nemessége is panaszol a désiekre, hogy a megengedettnél nagyobb vámot szednek a nemesektől a réven. A nemesség és a polgárság között való huzakodás Apafi Mihály uralkodásáig újra meg újra felbolygatta a város békéjét. Mikor aztán 1660-ban a török elfoglalta Váradot, nyomában meg Erdély nyugati vidékét Gyaluig és szinte Désig hódoltatta, fosztogatta, a végvár-sorba került Désnek is sok nemes menekülőt kellett befogadnia. A hódoltság további kiterjesztését Dés felé a só birtokbavétele, tehát gazdasági ok tette volna indokolttá, a várost azonban a II. Rákóczi György halála utáni zavarokban Kemény János fejedelemtől segítségül behívott német hadak megmentették az elfoglalástól. A rákövetkező törökbarát fejedelem, Apafi Mihály meg tudta akadályozni azt, hogy a török beljebb terjeszkedjék Erdélyben. Az 1665. évi országgyűlés megengedte, hogy Várad ezévi pusztulása után az elmenekült lakosság a Désen pusztán maradt telkeket elfoglalja, és élvezze ugyanazokat a jogokat, mint a város régi polgárai; ugyanez az országgyűlés elrendelte, hogy a végvári sorsra jutott város jó erős fapalánkkal vétesék körül. A váradi és hódoltsági nemesség Désre való menekülése a város közjogi helyzetében is lényeges változást hozott, mert Apafi Mihály 1668-ban Dés várost a nemesi városok sorába emelte. Ennek eredményeképpen 1669-ben a város új szervezetet nyert: szoros kapcsolatba került a megyével, vezetőjét ezután nem bírónak, hanem *hadnagy*-nak hívták; ezt ezután a lakosság ajánlotta három jelölt közül a megyegyűlés választotta. A viszálykodást véglegesen ez sem szüntette meg, mert a jövevények a város terheit (postálkodás, városi adó, katonaelszállásolás, stb.) vonakodnak viselni. A változott időknél, a török közelségének következtében a város szervezete bizonyos mértékig katonai jellegűt ölt; a város polgárságát tizedekre osztják, az éjjeli-nappali cirkálást katonai szigorral rendszeresítik. Így is két ízben kell szenvednie a töröknél is rosszabb német csapatok 1687. és 1688. évi átvonulása miatt. A hadi veszedelmek elmúltával a XVIII. század harmadik évtizedében a cirkálás katonai jellege megszűnt ugyan, de közbiztonsági okokból ezután is hoznak határozatokat a cirkálás pontos végzésére. Különösen akkor erősítik meg az őrizetet, ha tatárbeütésre számítanak, vagy ha a

XVIII. század első felében Erdélyszerte gyakori pestis behordozásától tartanak.

Az önálló erdélyi fejedelemség megszűnése a város életében is jelentős változást hozott. Az új korszak elején a város 1687., 1688., 1704. és 1706. évi pusztulása áll. Előbb Károly lotharingiai herceg, majd Caraffa, aztán Tiege hadai nyomorgatták a désieket. Tiege labanchada kirabolta és felgyújtotta Dést; az 1707. évi országgyűlés épen ezért egy évre minden közteher alól felmentette a várost. A Rákóczi-féle szabadságharcban a továbbiakban is sokat szenvedtek a désieiek. A nemesség egy része elmenekült, a német csapatok az elmenekültek házait kirabolták, az ottmaradtakkal erőszakoskodtak. A Habsburg-ház uralma alá került Erdély északi részének e kereskedelmi, gazdasági és közlekedési szempontból jelentős városát a XVIII. század első felében szinte állandó katonaság tartotta megszállva; ennek ellátása a városra igen nagy terhet rótt. Kezdetben, míg az új uralom be nem rendezkedett, vigyáztak arra, hogy a lakosságot ne terheljék meg és az elégedetlenséget ne növeljék, de később 1712-től kezdve, mikor az új urak kezdték magukat biztosan érezni, a helyzet egyre súlyosbodott. Rendszerre válik az, hogy a gyakran változó katonai parancsnoknak a város küldöttei Ördöngösfüzesig vagy Dengelegig is eléje mennek és „saját jóindulatukból” hivatalosan kiállított kötelezvényben sorolják fel a parancsnoknak juttatandó járandóságokat, sőt ha a parancsnok többet követel, az ígéreteket „maguk is kevesellvén”, további szolgáltatások megadását vállalják. A természetbeni járandóságok parancsnokonként változnak, sőt az évek teltevel egyre nőnek. 1713-ban Orbán János kapitány még megelégszik azzal, ha egész télire 2 köböl kása, 2 köböl borsó, 150 font hús, havonta 1 mérték vaj, 1 mérték méz, 4 tyúk, 1 mérték ecet, 1 olaj, hetenként 1 gyertya és 1 szekér fa a járandósága, de már nem is egészen két évtized múlva, 1730-ban Degenfeld ezredes egy félévre 80 rajnai forint, 15 köböl búza, 40 köböl zab, 10 köböl tengeri, 14 szekér széna, 4 kupa vaj, 30 kupa ecet, 1200 tojás, 120 tyúk, 20 lúd, 3 pulyka, 100 kupa magyar bor és 600 font borjúhús adásában egyezik meg a városi tanáccsal. Az így megállapított szolgáltatás mellett a nagyobb ünnepeken még külön ajándékokkal kellett biztosítani a parancsnok jóindulatát: egy-egy hízott disznó, néhány kappan vagy pulyka, 1—2 bárány, szopós borjú, 40—80 kupa bor a megfelelő évszaki ünnep (karácsony, húsvét, pünkösd) vagy alkalom (szüret) szerint a parancsnoknak kijárt. Külön kedvezmények külön ajándékba kerültek a városnak: 1725-ben például Degenfeld vicecolonellus a „fűhordásbeli jó harmoniáért” 30 veder bort, 3 mázsa húst, 100 tyúkot, 2 veder vajat, adjutánsa pedig 2 aranyat

és 12 veder bort, tehát igazán tekintélyes ajándékot kapott. E szolgáltatások mellett a parancsnok cselédségéről is kellett gondoskodnia a városnak, sőt ugyancsak a város fogadta fel és fizette a tisztek konyhájához szükséges cselédeket; kizárólag „saját jóakaratukból pro bona harmonia” a tiszteknek, sőt az altiszteknek is kénytelenek voltak a polgárok rendszeres járandóságot biztosítani, illetőleg esetenként illő ajándékot adni.

Mindennek ellenére gyakori volt az összetűzés a katonaság és a városiak között. A megszokott katona-gőgöt itt az idegen nemzetiségű katonaságnak a város magyar polgárságával szemben való ellenszenvén kívül még felekezeti ellentétek is súlyosbították. Dés lakossága a reformáció óta átment ugyan a lutheránizmus és unitárizmus fokzatán, de az unitáriusságból kiszakadt szombatosság I. Rákóczi György alatt történt letörése és az unitárizmusnak politikai okokból való üldöztetése idején (az ezt végrehajtó tárgyalás, az ú. n. dési complanatio 1638-ban éppen e város falai között folyt le!) a város lakossága már szinte kizárólag református volt. A kuruc-korszak elmúltával az idegen katonasággal egyidőben megjelentek a ferencrendi szerzetesek és fáradoztak a római katolikus vallás meggyökereztetésén, terjesztésén. A szerzetesek munkáját és ezzel az akkor nyomasztó kisebbségben lévő katolikuság terjeszkedését a katonaság nemcsak, hogy jó szemmel nézte, de sokszor céltalan gúnyolódásaival és értelmetlen erőszakoskodásaival maga bolygatta fel a lakosság békéjét. Például 1730-ban egy úrnapi körmenet alkalmával több katona behatolt a református templom cintermébe, és a református iskola diákjait agyba-főbe verte. Más alkalommal istentisztelet alatt célbavették a katonák a református templom gombját, s addig lödöztek rá, míg le nem esett. Máskor meg az erdőből zöld ágat hozó református diákok menetében a gvárgyán a pálmák ünnepélyes behozatalának kigúnyolását látta; erre a katonaság kereszt alatt kényszerítette a diákokat a városba visszatérni; az ellenkezőkre a katonaság fegyvert és botot emelt. Általában a katonaság egyetlen alkalmat sem szalasztott el, hogy a polgárságot felekezeti és nemzeti érzékenységében sértegesse, gúnyolja. Sokszor a magántulajdont, a lakóház nyugalmát sem tartotta tiszteletben: behatolt a polgárok lakásaiba, megverte, kikergette a benne levőket. Hiába a sok ajándékozás, a városi tanács még közvetlenül panaszt sem tehetett a katonai parancsnoknak, mert az vele többnyire csak „hofmestere” útján érintkezett.

A katonaság beszállásolásával nagy teherként nehezedett a városiakra a forspontozás (fuvarozás) és a postálkodás kötelezettsége is. A parancsnok értesítésére a város hadnagyának kötelessége volt a kívánt

számú tehervonó állatot előszerezni, viszont a hadnagy felszólítására mindenik polgárnak ígás állataival azonnal elő kellett állania. Ez ellen nem volt védekezés az sem, hogy a polgárok rendre elszoktak az állattartástól, mert ezzel a forspont-állítás kötelezettsége teljes egészében azoknak a polgároknak nyakába szakadt, akik gazdaságuk folytatására mégis kénytelenek voltak állatot tartani. Valamit segített ugyan rajtok is a hadnagynak az az intézkedése, mellyel négy ló és szekér beszerzését rendelte el, de a nagyobb szállítások alkalmával (ilyenre katonaságról lévén szó, mindegyre sor került!) a polgárok lovas és ökrös fogataira is gyakran szükség volt.

Ezek után érthető, hogy a városi tanács, hacsak lehetett, bármi áron menekedni igyekezett a katonaságtól. Inkább pénzen váltotta meg a beszállásolást, csakhogy szabaduljon a vele járó kellemetlenségtől. Így 1716-ban Wobeser tábornok, a szamosújvári városparancsnok, kit Steinville katonai kormányzó Désre rendelt szállásba, megváltásként 1000 rajnai forintot kapott. Az ilyen eset azonban ritka volt, mert katonaságnak kellett tartózkodnia Désen. Hogy terhein könnyítsen a város, egymásután menesztett küldöttséget Szebenbe a kormányzóhoz és a katonai főparancsnokhoz, de bár a désiiek az ajándékküldésben itt sem fukarkodtak, teljesítetlen ígéretnél többet nem igen értek el. Erdélyszerte, sőt Magyarországon is sokat panasztolt helyzet volt ez; változást csak a századvég belátóbb kormányintézkedései hoztak. Mária Terézia rendelete, mely a katonaságtól a városiak bosszantására eltávolított Tanácskö vagy Hétvezér köve visszaállítását rendelte el, II. József dési látogatása, melynek során állítólag a Felsősétatéren lévő nemzeti emlékek megóvását és gondozását kezdeményezte, kicsi dolgok ugyan, de az évtizedek óta nemzeti érzésében sokszorsan megtámadott lakosság számára némi elégtételt jelentettek és nyugodtabb korszak bekövetkezésének reményét keltették fel. A város római katolikus és református lakossága közötti ellentét is a század közepéig elérte csúcspontját. Többszöri kísérlet után a római katolikusok felhagytak a református templom erőszakos elfoglalásának szándékával is, és az ellentétek mindkét részről inkább apróbb surlódások felidőzésében, a guberniumhoz beadott vége-hosszat nem érő panasziratokban jelentkeztek. A magyar a magyar ellen harcolt, fogyasztotta erejét, s készítette elő megdöbbenő rövidlátással részben gazdasági okokból, részben felekezetieskedésből a városba éppen ezidőben beköltöző és szaporodó görög katolikus románság erősödésének útját.

A felekezetek harca csak a szabadelvű eszmének XIX. századi elterjedésével ült el. A megvesztegető köntösben Európaszerte erősödő liberális áramlatnak Szolnok-Doboka megyében és Désen is sok híve volt.

A fiatalabb értelmiségi réteg, ha nemesi származású is volt, az „emberi jogok” megadásán fáradozott, és a megyegyűléseken meg a köznapi életben sok kellemetlen helyzetet teremtett az ősi alkotmányhoz ragaszkodó, konzervatív hajlamú nemesség számára. Wesselényi Miklós egy-egy megjelenése, barátjának, Weér Farkasnak szónoki szereplése a nemesi jogaik ellenére mégis nemességgellenes dési polgároknak is még jobban szította a demokrata érzelmeket. Mikor a 40-es években a szabadelvűek tábora egyre jobban előtérbe került, Dész és a megye képviselői nem egyszer előljártak az országgyűlésen is abban, hogy miként kell politikai áldozatokat hozni a nemzet valóságos vagy vélt érdekeiért.

A harmincas évek elejétől a közművelődés és a nemes szórakozások utáni vágy előbb egyénekben, aztán egyre bővülő közösségekben készítette elő a műveltebb társadalom alapjait. Felébredt a színház iránti érdeklődés; ez az érdeklődés némi lokálpatriotizmusból is táplálkozott, hiszen a szerencsétlen végű Czákó Zsigmond (1820—1847), e város szülötte épp ez időtájt aratta darabjaival (Kalmár és tengerész, Végrendelet) pesti sikereit. Vándorszínész társulatok kerültek a városba, sőt elvetődött egy-egy országos nagyság is, mint amilyen Prielle Kornélia és Déryné. A felébresztett érdeklődés nem elégedett meg a hébe-hóba megjelenő vándor-színistársulatokkal: a helyi vállalkozókból műkedvelő színészek csoportja kacagtatta, rikatta meg a hálás dési közönséget. A nemzeti fellángolás, a romantikus közhangulat éveiben már a magyar szó is gyűjtött, külsőségek, kezdetleges eszközök is hatást értek el: hazafias szónoklatok a műkedvelők ajkán, magyar ruha vagy idegen jelmezek, a görögtűz sziporkázása tapsvihart csaltak ki a nézőkből. Mindez napokig, hetekig beszéd tárgy volt az eseménytelen kisváros csendjében. Fáradt, a nemzeti eszmények tisztelésében ellanyhult körünkben is érdekes és meghatározó KOVÁCS SAMU visszaemlékezéseit olvasni, mikor az első dési színjátékok városmozgató hatásáról és arról a lelkiütről beszél, mely az akkori Dész társadalmának legalább is jobbait erdélyi, sőt országos viszonylatban is a kor legelőbb eszményeinek harcosaivá tette. Előbb két-három, a désiektől különnek tartott ember művelődésvágyból állandó baráti társaságban beszélte meg a kort érdeklő, sokszor országos jelentőségű kérdéseket, majd ugyanezek, Csernátóni Samu, postai tisztviselő, Ungvári György, Selmezbányán tanult akadémikus, Veres Lajos városi tisztviselő baráti köréből Róth Pál, később a város polgármestere pártfogásával 1833 táján megalakult Erdélynek a kolozsvári után időrendben második kaszinója a »Dési Társalkodási Egylet«. E név nemes értelemben vett munkatervet jelentett. Különben általában a kaszinók a szabadságharcig, sőt még azután is elsősorban a

művelődési és politikai kérdések komoly megbeszélésének színhelyei voltak, s nem kizárólag olyan szórakozóhelyek, mint amilyené a század vége felé lettek, s amilyenek szinte kizárólag ma is. Nem kis részben e rövidesen népszerűvé lett és megnövekedett társaságból kerültek ki azok a gondolatok, amelyek a várost sok helyi vagy országos jelentőségű intézmény, vállalkozás alapítójává, pártolójává tették. Része volt e társaságnak a Désen dr. Szöcs Sámuel szorgalmazására kezdett első erdélyi kisdodóvó megalapításában (1843) is. Innen került ki az első dési pénzügyintézet, a »Belső-Szolnokmegyei Kölcsönös Társaság« létesítésének eszméje; ez a szabadságharc elbukásával szűnt meg. Hozzájárult az egyesület mint alapító tag az Erdélyi Múzeum-Egyesület létesítéséhez is, áldozott templomok, iskolák és a színészet céljaira. Könyvtára sokáig Dész egyetlen nagyobb könyvtára volt.

A külső események 1848—49-ben megakasztották azt a szellemi fejlődést, mely Désen a 30-as években megkezdődött. A szabadságharc idején a márciusi napok szépsége, lángolása s az itt is nagy lelkesedéssel fogadott unió öröme után a városnak el kellett szenvednie a hadiszerecnce változásait. Többször gazdát cserélt a város, osztrák katonaság szállta meg, román felkelők serege szorongatta, szabad rablást kellett végigélnie, sőt 1848. november 24-én a Bungur és Szentpéterhegy vidékén csata zajlott le, melyben a bécsi légionáriusok kis csapata alig tudta fedezni a honvédek visszavonulását, E csatában elesettek emléket örökíti meg az egykori Varga- vagy Kistemető területén emelt *Honvédelmének*. Még megért egy örömet a város, Bem dicsőséges bevonulását, de a túlerővel szemben Bem sem érhetett el tartós sikereket. 1849. augusztus 20-án megszállották Dész is az orosz és az osztrák seregek. Bár a 16 ezer főnyi sereget hat napig a város éllemezte, szeptember 2-án Wohlgemut osztrák katonai kormányzó rendeletére a désieknak hadisarc fejében 8 nap alatt 30 ezer ezüst forintot kellett fizetniök és ezer katonát kellett mindenféle ruhaneművel ellátniök. A szükségeselek előteremtésére nem volt elég a város minden polgárára kivetett rendkívüli adó, el kellett zálogosítani a városi kocsmát, a sörház és a malom jövedelmeit is.

Szinte egy század távlatából szemlélve a történeteket, úgy látszik, hogy a város történetében az önkényuralom nehéz évei után új korszak kezdődik: a külső terjeszkedés, a közművelődési, gazdasági és kereskedelmi fejlődés korszaka. A liberálisizmus évtizedeinek országos viszonylatból ismert erényei és hibái itt is meghozták a maguk gyümölcsét. Megszaporodott a város magyar tisztviselői, közoktatási kara. A polgárság oktatásiügyi szükségleteinek kielégítésére a felekezeti és állami elemek

mellé polgári fiú- és leányiskolát (1874, 1879), a század végén (1897) állami főgimnáziumot létesítettek, jótékony nőegyletek buzgolkodtak a nyomor és szenvedés enyhítésén, az árvák és aggok, tehetetlenek helyzetének javításán. Még 1862-ben közkórház alapult, és ennek fejlesztése a közegészségügy terén is jelentős lépéseket eredményezett. A vármegye egykori főispánja, br. Bánffy Dezső, a későbbi miniszterelnök, aki e nemzetiségi megyében a magyarság megerősítésén fáradozott, 1876-ban megalapította a »Szolnok-Doboka vármegyei Gazdasági Egylet«-et; sajnos, nem az egész megye magyar gazda-társadalma, hanem csak a menthetetlenül örlődő, pusztuló magyar nagy- és középbirtokosság érdekében. Pedig csak dési vonatkozásban is nézve a helyzetet, a város magyar középbirtokossága alig egy félévszázad alatt majdnem teljesen kicserélődött, eladta, elvesztette birtokát; csak a kisiparos és őstermelő törpebirtokosság jelentett és jelent ma is a város lakosságában állandóbb réteget. Ez utóbbi réteg jelentősége különösen azóta nőtt meg, amióta a Cichegy vagy Szöllő alján a vármegye magyar falvainak, főként Bálványosvárálja, Szásznýires és Magyardécse lakosságának népfelcseslegéből tekintélyes külön település keletkezett,

A magyarságnak e mezőgazdasági téren jelentkező erőrekapásával egyidőben, sajnos, nem figyelhető meg ugyanilyen mértékben a kereskedelmi életben való térfoglalása is. A zsidóságnak egy évszázadon belül végbement hatalmas számbeli szaporodása kereskedelmi téren számára szinte kizárólagos egyeduralmat jelentett. Mialatt a magyar kisiparosság halódott, a középosztály a maga egészségtelenül ferde társadalomszemléletével a kereskedelmi és ipari pálya alacsonyabbrendűségének tévhitét vallotta, s így nem lehetett komoly vetélytárs a kereskedelmet és az ipar könnyebb nemeit életelemének tekintő zsidóság számára. Csak akkor kezdett a magyarság más belátásra jutni és a zsidósággal versenyre kelni, mikor az összeomlásra következő két évtized kihúzta a magyarság lába alól az addigi lehetőségek biztosnak látszó talaját, és ráébresztette a kereskedelmi vállalkozásokban rejlő lehetőségekre is. Szerencsére akkor a magyarságnak csak a zsidósággal kellett versenyeznie, mert a román uralom idején a régi román értelmiség, sőt a parasztságból képződő új, fiatal román értelmiségi réteg még inkább ugyanabba a hibába esett bele, amelyet annak idején a magyarság is elkövetett: a tisztviselői pálya felé tódult, és nem aknáztta ki a kereskedelmi életben számára kínálkozó előnyöket.

A századvég és e század eddig eltelt évtizedeiből a történetíró szemével csak egy-egy kiemelkedőbb művelődési, város- és iparfejlesztési eredményt látunk, de a kép teljes megrajzolásához nincs meg az az elő-

munkálat és az az időbeli távlat, mely a nyugodt, elfogulatlan, valós ítélkezést, főként egy ilyen futó vázlatban lehetővé tehetné. A város kereskedelmi életében helyi bankok alapítása, kolozsvári pénzüzetek fiókjainak létesítése, az ipari fejlődés terén a hamarosan megszűnt szeszgyár, a sokszorosan gazdát cserélt gőzmalom, a petroleumfinomító, a villamos művek megalapítása, újabban a Trassia-cementgyár létesítése a legkiemelkedőbb esemény. Az utcaburkolás és csatornázás már közvetlenül az első világháború előtti években járult hozzá Dés városiasodásához; a megakadt városfejlesztést a megszállás alatti városvezetőség igyekezett új irányba terelni.

Művelődési téren legkiemelkedőbb esemény a vármegye hét kötetes, nagy monográfiájának és az ezt megelőző részletmonográfiáknak kiadása. E téren a zajtalanul, kitartóan dolgozó KÁDÁR JÓZSEF-é a legfőbb érdem. A liberális idők szép kezdeményezése volt a dési »Szabad Lyceum« megalapítása. Ez a szabad, szinte minden keret nélküli közművelődési alakulás az első világháborút megelőző években magas színvonalú előadóestjeivel, előadás-sorozatával sokat tett a város művelődési igényeinek kielégítése érdekében. Társadalompolitikai szempontból a Lyceum egészséges kezdeményezése volt az, hogy külön előadás-sorozatokat tartott a város munkássága számára olyan kérdésekről, melyek — a munkásság vezetőinek tájékoztatása szerint — a munkásokat érdekelhették. Olyanféle, sokkal több irányú, a helyi erőket jobban megmozgató, foglalkoztató műveltségterjesztés volt ez, mint amilyent az iskolán kívüli népművelés keretében újabban Erdélyben a vándor-szabadegyetem valósít meg.

Az a kísérlet, mely a vármegyében irodalom- és tudományművelést, múzeumalapítást kezdeményezett, a csak néhány évig (1899—1904) működő Szolnok-Dobokamegyei Irodalmi, Történelmi és Etnographiai Társaságban és ennek múzeumában igyekezett kereteket és gyűjteményeket teremteni a város néhány tudományművelője, illetőleg az értelmiségi réteg néhány művelődni, fejlődni vágyó képviselője meg a nagyközönség számára. Két-három vékonyka füzetnyi évkönyvben megjelent inkább jószándékú, mint különösebb tudományos értéket jelentő dolgozat, meg egy múzeumi gyűjtemény maradt meg e szép kezdeményezésből. Bár a társaság hamarosan megszűnt, a múzeumi anyag szerencsére megmenekedett a biztos pusztulástól: ma az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti és Néprajzi Tárában van mint külön letét.

A város történeti életének e vázlatos rajzában szándékosan érintettem csak futólag vagy hagytam ki belőle olyan vonatkozásokat, mozzanatokat, amelyeknek közelebbi megvizsgálása különösen számíthat a helyi érdeklődésre. A továbbiakban éppen ezért megkísérlem az olvasó számára megrajzolni a város belső területének kialakulását, megfigyeltetni a lakosság népiség-képében, társadalmi és foglalkozásbeli rétegződésében a századok folyamán jelentkező változásokat.

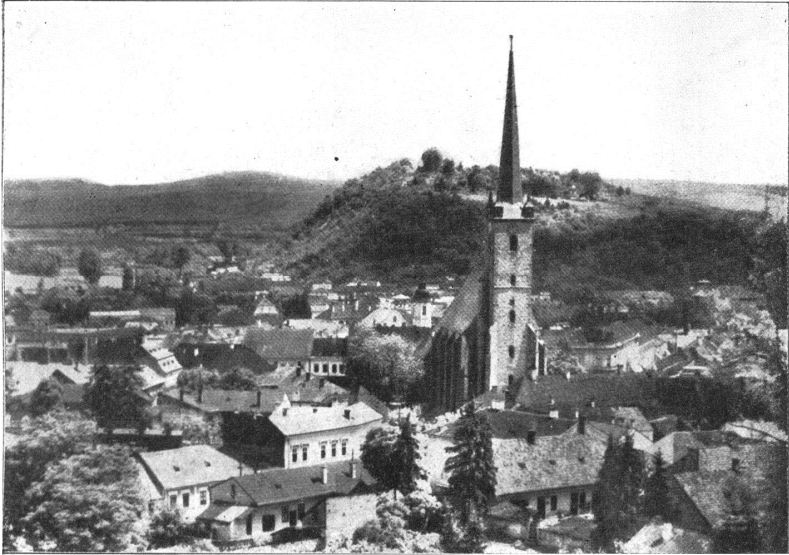
2.

Abban a században, mikor a város neve az oklevelekben először megjelenik, e hely a névből (1236: *Deeswar*) ítélve, már megerősített hely volt. Az, hogy éppen ezen a ponton építettek várat, Dés gazdaságtörténeti jelentőségét és hadászati helyzetét nézve, egyáltalán nem feltűnő. A város településének éppen ezt az egykori megerősített részét határozhatjuk meg aránylag a legbiztosabban. Ez a vár csakis a városnak azon a részén lehetett, amely a mai református lelkeszi lakásoktól kezdve a Kazinczy-utcaig az ú. n. Felsősetátért foglalja magában; egy részét e területnek a désiek, gondolom, még ma is *Óvárnak* nevezik. Egy oklevél a vár első említése után csaknem három évszázaddal, 1507-ben egy lakóház meghatározása alkalmával a Malom-utca keleti szomszédságában említi a romokban heverő várat. Ez a meghatározás is erre mutat, mert hiszen a régi Malom-utca a Felsősetátér délnyugati felén az akkori Malom-árokhoz levezető utca (a mai Kazinczy-utca) volt. Ezen a területen, talán éppen az 1938-ban lerombolt *Óvári torony* helye tájékán lehetett Dés első temploma. Ennek néhány megmaradt szép, faragott követ később az említett emléktoronyba építették be. A félköríves (román) stílusú faragott kövek határozottan a XIII. századra mutatnak; tehát alighanem ez az erősség és ez a templom Dés szabad királyi városi rangra emelésének ideje táján épült. Valószínűnek tartom azt is, hogy az a hatalmas kő, amelyet régebben *Tanácskő*, később *Hétvezér köve* néven ismertek a désiek, a XV. század folyamán pusztulásnak indult régi vár egyik köve. Ha tehát e kőhöz nem is fűződhetik az az esemény, amelyet a lerombolt Óvári torony felirata hirdetett és amelyet a helyi hagyomány neki tulajdonított, a megszállás alatt eltávolított történeti emlékből a város történetének egyik értékes tárgyi emlékét tisztelheti a város lakossága. A román megszállás idején elpusztított Óvári torony emléktábláján megörökített, valamint a

Hétvezér kövéhez fűződő hagyomány kétségtelenül olyan tudós eredetű könyvmonda, mely a város nevének középkori *Deus* alakjára alapít. Maga a Felsősétátér területe tehát Dés városának történelmileg nagyon nevezetes része; a lerombolt Óvári torony pedig a város legrégibb középkori emléke volt. A katolikus restauráció korában, XVII. század közepe táján ide, az egykori középkori kápolna helyére akarták építeni a katolikus templomot, majd később a megyeházat, de a református egyház ellenzése folytán mindkét terv megbukott. Mikor II. József 1773-ban meglátogatta Dést, megmutatták neki a honfoglalási emléket is; állítólag ő rendelte el azt, hogy e területet fákkal ültessék be és a désiek szórakozóhelyévé alakítsák át. Jellemző, hogy a régi désieknek és az egész vármegyének milyen becsült helye volt e terület: az 1867-i koronázásra a megyéből innen küldtek a koronázási dombra földet. A legutóbbi harmadfél évtized alatt, sajnos, a Felsősétátér teljesen elhanyagolták, fákat, bokrokat vágtak ki, eltüntették róla az emléktornyot, el a Hétvezér-követ is,

A vár helye, tehát a mai Felsősétátér szomszédságában kell keresnünk magának a városnak középkori települési magvát is. Ez nagyjában azon a területen és környékén lehetett, ahol később a XV. század folyamán a mai református templom is épült. Dés régebbi települése tehát először inkább a város mai települési területének a Malató felé emelkedő dombosabb, menedékesebb részére terjedt ki. Ellenkező irányban a Szajkapatak balpartja lehetett még a középkor végén is az összefüggő település határa. Természetesen a Szajkapataknak csak a mai törvényszéki épületig terjedő szakaszára gondolhatunk, mert hiszen e tájt az 1938-ban lebontott Rákóczi-ház alatt már az ú. n. Nagy-Szamosból kiágazó Malomárok folyt végig azon a területen, amely még 1920 táján is *Szénarét* néven szénaáruló hely, játszótér, sőt egy ideig télen korcsolyapálya is volt. A Szamos és a Malom-árok között levő jókora szigetet 1582-ben *Barátok szege*, vagy *Barátok szigete* néven említik az oklevelek, kétségtelenül azért, mert az ágostonrendi szerzetesek, barátok birtokában lehetett. Ez a sziget a Szamos kiöntési területe volt, itt tehát nem létesülhetett emberi település. A város települési határa errefelé az 1938 táján lebontott Rákóczi-ház mellett egykor a Rákóczi-ház és a mai törvényszék épülete között folyó Malom-árkon átvezető hídnál ért véget; a Barátok szigetén átvezető út üres, legfeljebb legeltetésre, itt-ott szénacsínálásra alkalmas területen haladt keresztül, és a nagy Szamos-ágon kb. a mai partfürdő melletti Szamos-híd helyén átvezető fahídon lépte át a folyót és kötötte össze a várost a vármegye északi részével.

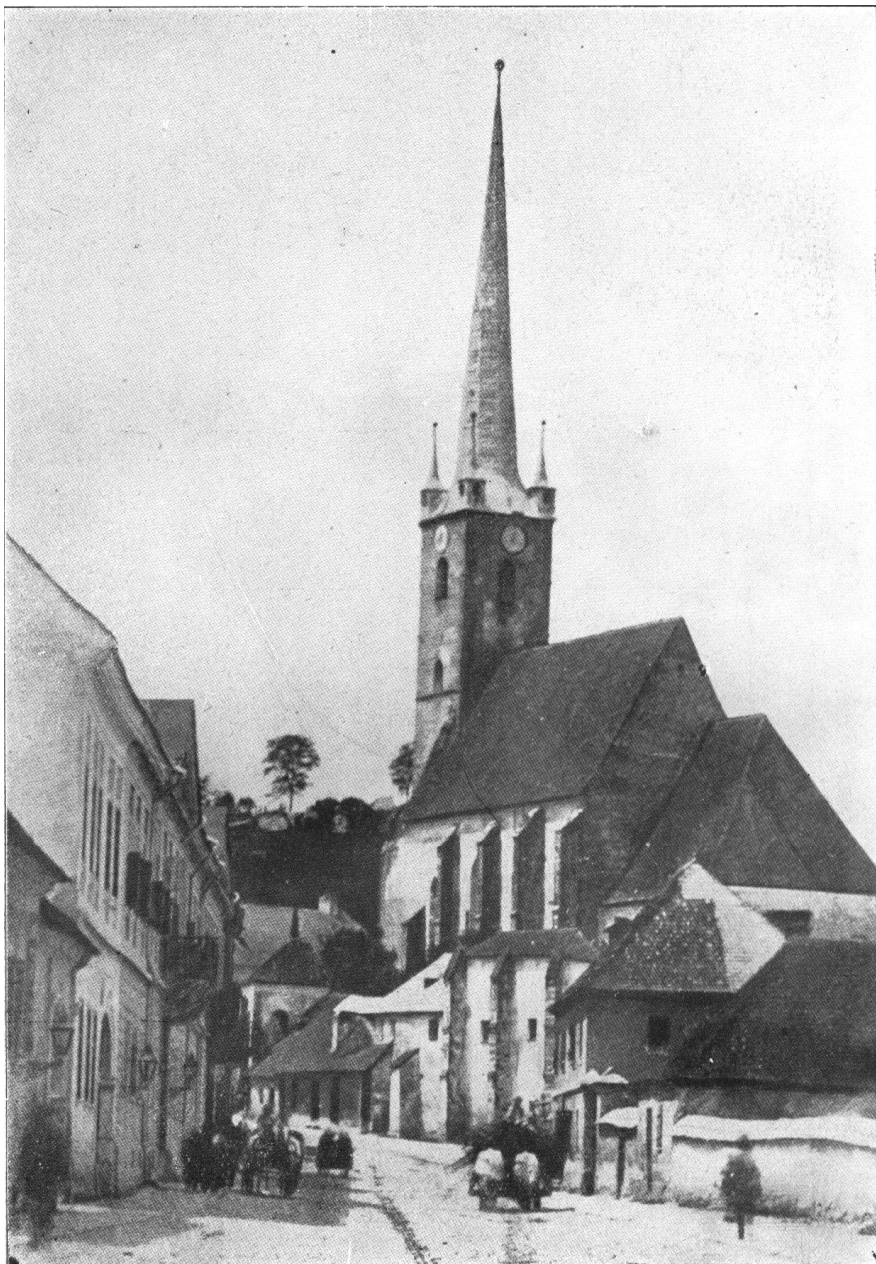
I.

Dés látképe a Negytemetőről

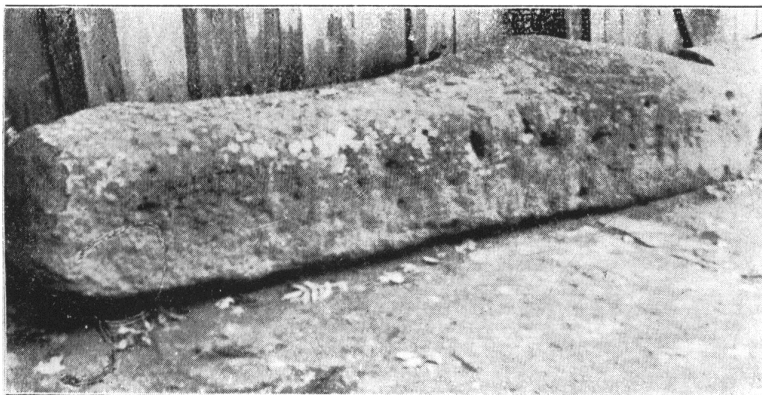

Dés főtere 1870 körül

A református templom a várfal és a bástyák lebontása előtt, 1870 táján

III.

A Tanácskö vagy Hétvezés köve

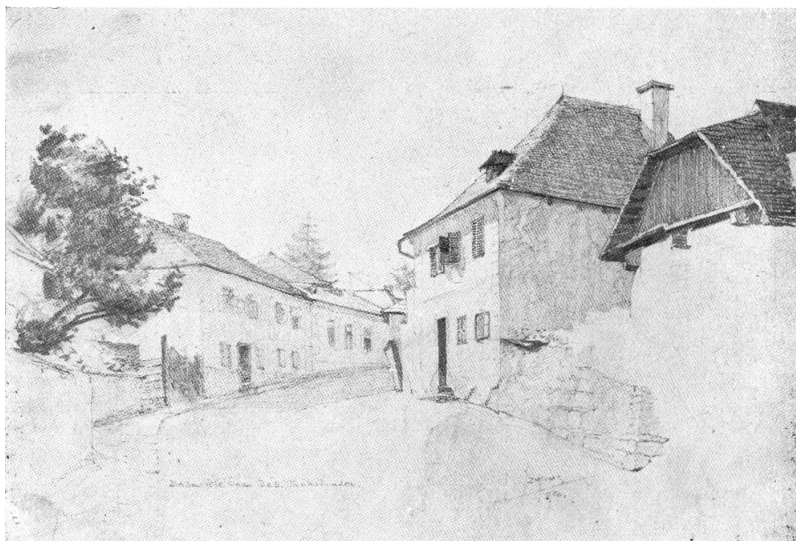

A régi Pataki-ház a Nagy-Király-, ma Kossuth Lajos-utcában.
Itt élt dési tartózkodása idején Gyulai Pál.

IV.

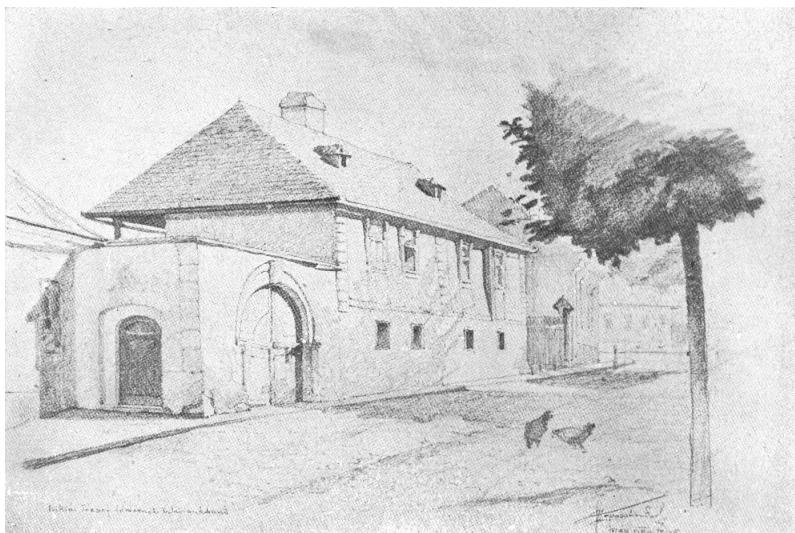
Az 1938-ban lebontott Rákóczi-ház

Régi polgárházak a Borsos-, ma Thököly-utcában

A Rákóczi-ház barokk erkélye. A lebontás alkalmával ez is megsemmisült.

Régi nemesi ház a Felső-Kodor-, ma Bercsényi-utcában

Kerti ház a Bercsényi-utca és a Kálvin-tér szegletén

VII.

Kisiparos ház a Vörösmarty-utcában.
Építtette Dési Sámuel és felesége, Molnár Borbára 1797-ben.

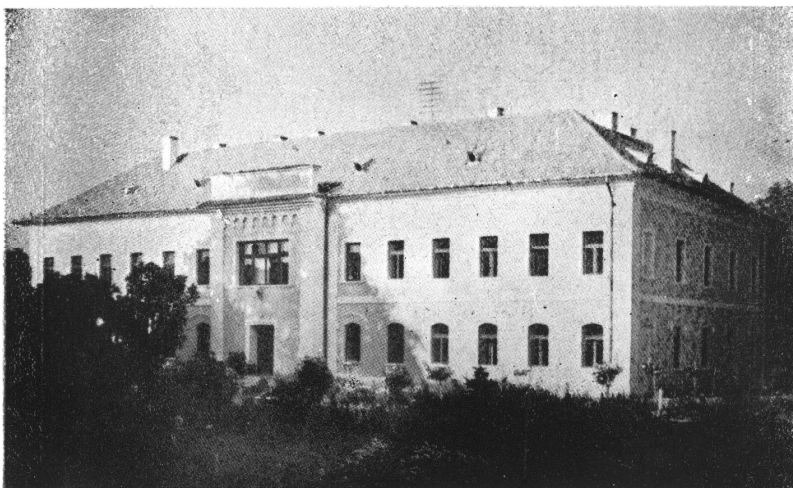

Régi polgárház a Felső-Kodor-, ma Bercsényi-utcában

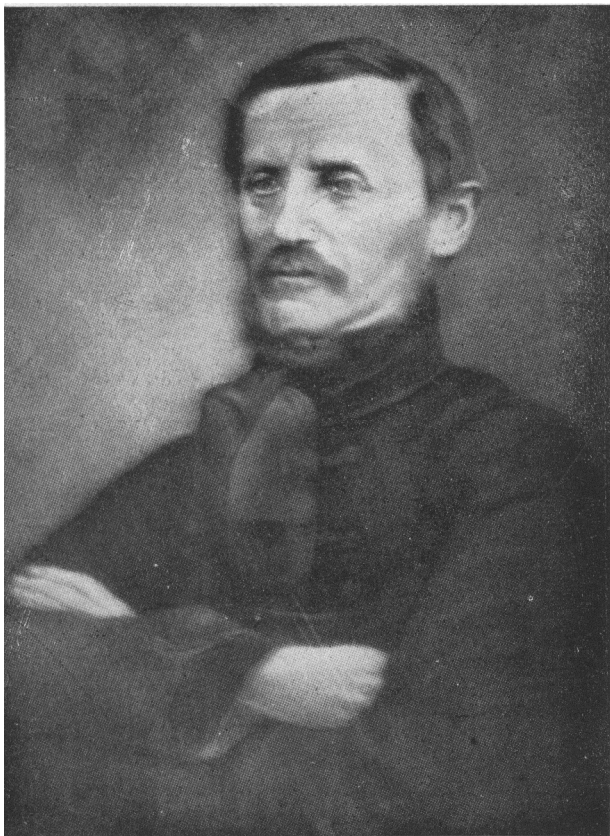
VIII.

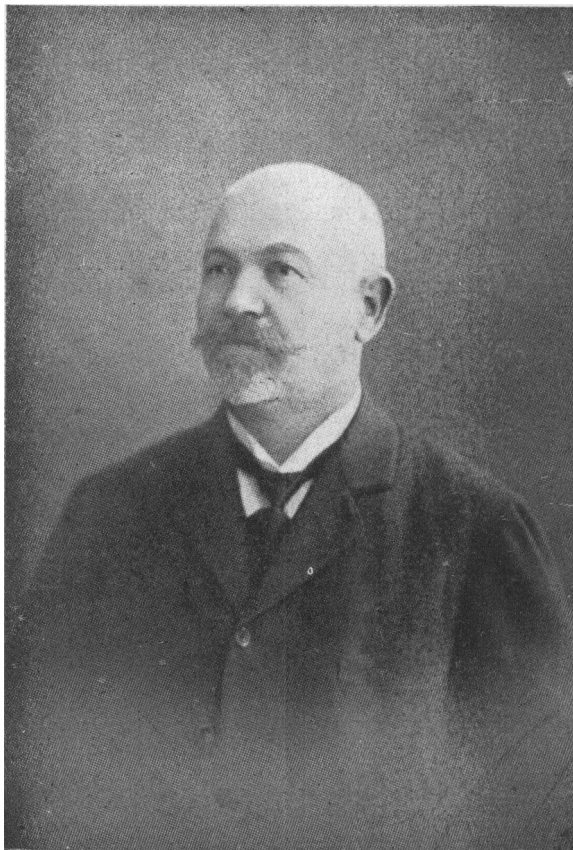
Az egykori dési szükségkórház épülete a Posta-, ma Bethlen Gábor-utcában.
Dr. Szöcs Sámuel 1852-ben alapította.

A vármegyei Rudolf-kórház első épülete az átalakítás után.
1862-ben a drámaíró Czákó Zsigmond apjának, Czákó Jánosnak telkén épült.

Dr. SZŐCS SÁMUEL (1800—1886)
Belső-Szolnok megye főorvosa,
a dési kórház alapítója és igazgatója

KÁDÁR JÓZSEF (1850—1939)
polgári iskolai igazgató,
Dés város és a vármegye monográfusa

A XVIII. század második feléig működő dési sóbányákból meg főként a mindvégig művelt désaknaiakból kikerülő só a Szamoson jutott az ország központi részébe. A sóberakodás helye kétségtelenül a ma *Királyárkának* nevezett nagy hegyszakadék vidékén levő Szamos-part részleten volt. Bizonyítja ezt az is, hogy a városnak e felé vezető utcáját régebben *Rév-utca*nak nevezték, a *rév* pedig vízparti be- és kirakodó helyet jelentett. Minthogy a désiek kiváltságaikat éppen a sószállítás zavartalan lebonyolítása érdekében kapták és — amint előbb már láttuk — a legrégebbi kiváltságlevél szerint kötelesek voltak ezért annyi sót szállítani a Szamoson a *királyi rév*be, amennyit a désaknaiak termeltek, az említett helyen levő királyi rév-ről a felette levő szakadék is a *Király árka* nevet kapta. E magyarázat, úgy vélem, sokkal elfogadhatóbb, mint a neki tulajdonított mondai magyarázat. E magyarázat szerint, mikor Wittelsbachi Ottó, 1305—1307 között magyar király, kiszabadult Apor vajda fogságából, elvesztette koronáját. A désiek megtalálták, és itt, a Királyárkában rejtették el; ezért kapta volna ez a hely e nevet.

A királyi rév helyének meghatározásával tovább jutottunk Dés települési határának megállapításában is. Erre, nyugat felé, a mai Nagytemető alján elvonuló régi *Rév-utca* (ma Kovács Samu-utca) lehetett a város középkori településének határa. Mint előbb is mondtam, a XV. század végén, 1490-ben itt már említik a Malom-utcát. Ez pedig a Rév-utcából ágazott ki; e tájt tehát a Rév-utca legalább eddig, de alighanem még valamivel tovább is kellett terjednie. Szomszédságában a város ma Malatónak nevezett részén a legrégebbi utca a *Borsos-utca* volt. A bennszülött désiek előtt nem ismeretlen még ma sem ez a név, habár az utcát a mult század végén Thököly-utca-nak nevezték is el. Hogy ez az utca a középkorban meddig terjedhetett, nem tudom meghatározni. Alig hiszem azonban, hogy a XVI. század folyamán túljutott volna a mai Nagytemető bejárata tájékán. A Nagytemető alatt a *Bakó* felé terjeszkedő városrész mindenesetre egészen új, jórésztben mindössze mult századi település. Egyes pontjain a különálló házak csak egy néhány évtizede sűrűsödtek utcákká. Semmi esetre sem volt közvetlen kapcsolat a városnak e része és a Kodori-völgyben a Kodor-utcában terjeszkedő város településrésze között. A városnak a Kodor-utcai része azonban feltétlenül a középkorra visszanyúló település, hiszen a *Kodor-utca* nevét már 1531-ben említik, tehát már sokkal korábban is megvolt. Valószínűnek tartom azonban, hogy ez a név nem is az utóbb a középkorban és később is *Alsó-Kodor-utca*nak nevezett utcára, hanem a *Felső-Kodor-utca*ra, azaz a mai Kál-

vin-térről kiinduló hegyre kaptató Bercsényi-utcára és *Kodor* felé vezető folytatására, a Vörösmarty-utcára vonatkozik. Természetesen szó sem lehet arról, hogy az Alsó Kodor-utca addig terjedt volna, mint ma. Ezt az utcát még ma is nevezik a désiektől Tímár-utcának (E név azonban a múlt század vége előtt nem mutatható ki). Minthogy a tímármesterség folytatásához szükséges víz megszerzése csak folyóvíz mellett könnyű, ebből arra következtetnek, hogy a Kodor-utcában lakó tímárok települése már a középkor vége felé, a Kodori-völgy felől folyó Szajka-patak balpartján felfelé is terjedt. A Szajka-patak balpartján lefelé haladva a Kodor-utca törésétől kiinduló mai Deák-utca és a reá derékszögben menő Róth Pál-utca a mai zsidótemplom környékével együtt nem volt városias település-rész. Itt még a múlt század közepe táján is a városi polgárok majorjai állottak; 1801-ben éppen azért ezt a részt *Major-utca* néven említik. A város volt polgármesterének, ILOS-VAY JENŐNEK »Dési krónikájá«-ban e rész a *Majorok* nevet viseli.

Szándékosan végeztem először a város legrégebbi településhatárának megállapításával, hogy így meghatározva a városnak késő-középkori település-kereteit, e kereteken belül megállapítható rész közelebbi ismertetésébe fogjak. Érdekes, hogy a város mai központjának települt voltára a középkorból egyetlen adatunk sincs. Pedig az, hogy a XIII. században épült vár és a XV. század folyamán épült gótikus templom erre a részre esik, kétségtelenné teszi e rész középkori település voltát. Az először 1575-ben említett *Varga-utca* a város ekkori főutcája volt; ez a mai Bánffy-utcával és Kossuth Lajos-utcával azonosítható. Ezt később a XVII. század folyamán változtatva *Piac-utca*, *Piac-szer* és *Nagy-Varga-utca* néven emlegetik. 1727-ben e nevet a *Nagy-Király-utca* név váltja fel (Ennek okáról még alább majd lesz alkalmam beszélni).

A történeti adatokból következtetve, a Varga-utca az első magyar századokban bizonyára csak a Szajkapatakig terjedt, de a XVI. században már átléphette a patakot. Ugyanis 1578-ban már említik a *Szekeres-utcát*. Ez pedig a későbbi Posta-, a mai Bethlen Gábor-utca lehetett. Ahol a Szekeres-utca a Varga-utcával találkozott, ott vezetett fel régebben is a Kakashegyre az út a *Varga*- vagy *Kistemető*-be. Ez a temető a múlt század második felében még megvolt. Még ma is láthatni ott egy-egy koporsóalakú, málladozó sírkövet, E hely temető voltából érthető, hogy az ottani közös sírhelyen állították fel az 1848. november 24-én elesett honvédek emlékművét. Ma már a temető sírjai felett út vezet, illetőleg telkek sora kapaszkodik fel a Rompás felé.

A Szekeres-utca a XVIII. század legelején a mai Bethlen Gábor-utcát foglalta magában. Később, de alighanem csak a múlt század folyamán ennek nyulványa is keletkezett, a mai Bocskai-utca, amelyet szűkebb, kisebb voltáért még ezelőtt 30—40 évvel is *Kisszekeres-utca*-nak neveztek a régi désieik. E területre a Szamos gyakori kiöntése miatt csak akkor települtek, mikor már Dés növekvő lakossága számára az eddigi települési keretek szűknek bizonyultak. A Szekeres-utca Bethlen Gábor-utcai részét mint hosszabb és szélesebb utcát *Nagy-Szekeres-utca*-nak hívták. Megjegyzem, hogy volt a városban 1783-ban, illetőleg 1789-ben emlegetett másik *Kisszekeres-utca* is; a Kodor-utca egyik pontosabban meg nem határozható mellékutóját nevezték így. A szekereseknek a város két pontján való települése mutatja, hogy milyen jelentős számú lehetett a város lakosságának ez a rétege. Ha később a szekeresesség jelentősége különböző gazdasági és közlekedési okok miatt meg is szűnt, a két utca neve még sokáig, egészen 1910 tájáig őrizte a város lakossága egyik, egykor jelentős foglalkozási rétegének emlékét. Ekkor azonban tévesen értelmezett történelem-, illetőleg hagyománytiszteltből a Kisszekeres-utca a Bocskai, a Posta-utca pedig a Bethlen Gábor nevet kapta. A Kis-Szekeres-utca vagyis a mai Bocskai-utca félkörbe kanyarodva, a mai Rózsa-utca felőli végén torkollik bele a mai Bánffy-utcába. Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a Kis-Szekeres-utca aránylag késői település eredménye. A Bánffy-utcába torkolló része azonban már 1613-ban is meglehetett. Ezt ekkor *Kis-Halász-utca*-nak nevezhették. A Bánffy-utca a kórháztól a Rózsahegy alá vezető részét már 1591-ben *Halász-utca* névvel illetik. Mindkettőt természetesen azért, mert e két, Szamos közelében fekvő utcának jobbára halászattal foglalkozó lakossága volt. A Nagy-Halász-utca végén, a Rózsahegy alatt, valahol a régi Voith-szeszgyár felső, a vasútállomás felé eső része táján a XVII—XVIII. században még malom is volt. A Felsősétátér alatti Malomárok malmaival együttesen ez elégítette ki a lakosság őrési szükségleteit. A malom vidékéig legfeljebb a halászok települése terjeszkedhetett, hiszen a Szamosújvár, illetőleg Kolozsvár felé vezető út akkor még, mint alább is lesz róla szó, nem erre vezetett. A halásztelepülés legfeljebb a régi Voith-gyár felső végéig terjedhetett, a vasútállomás előtt és azon túl levő mai városrész alig 50—60 éves; ez a rész, a *Hóstát* a Szamosvölgyi vasút megnyitása (1881) után keletkezett. Délkelet és dél felé az előbb körülrajzolt települési határon túl csak a mai Rózsa-utca irányába terjeszkedett már a XVI. század folyamán is a város. Itt a Rózsahegy alatt már 1575-ben említik a *Rózsahegy vége utcát*.

Természetesen ez nem a Rózsa-utca tetejét, hanem közvetlenül a Halász-utcából feltérő mai Rózsa-utcai elejét jelölhette.

A Szekeres-utcától a régi kamara-, újabb nevén Rákóczi-házig terjedő terület már a XVI. században lakott rész lehetett. E városrészből csak egy utca, a mai Czakó Zsigmond-utca, régebbi *Kis-Varga*, majd *Kis-Király-utca* nevét ismerjük. Ez utóbbi nevet nagyanyámtól és a család idősebbrendű tagjaitól három évtizeddel ezelőtt még gyakran hallottam.

A XVIII. század végéig a város nagyjában ezek között a települési keretek között élt. A XVIII. század folyamán a románság, egészen kis mértékben a cigányság városunkban való megjelenésével feszülhetett szét ez a települési határ. A XVIII. század vége óta a Kodori-völgy, a Désaknai-út, a Rózsahegy oldalának felső része, a Szamosújvári-út környéke, a Malató felső része felé terjeszkedett a város. A múlt század folyamán és századunkban már kényszerültek emberi település céljaira lefoglalni olyan területeket is, amelyek a Szamos és a Szajkapaták áradásai miatt állandóan veszélyeztetettek voltak. Éppen az áradások egy ilyen sorozata változtatta meg a település mai határát a Szamos felé. 1834-ben panaszolják először, hogy a Szamos vizét a Malom-árokba terelő *Németgát* elszakadása miatt a Szamos vize a *Malomárkot* elhagyta és vize csak a nagy ágba folyik. Ezzel egyidejűleg szárazon maradtak a mai Felsősétátér alatti Malomárok-részen álló malmok. A gátat a református egyház és Haller János gróf, a másik malomtulajdonos közbelépésére ezúttal rendbehozták, de újabb áradások megint tönkretették. Végre az önkényuralom idején, 1855-ben a hatóságok erős kézzel végrehajtották a város érdekében álló vízszabályozást és a Szamost visszaszorították medrébe. Ekkor telepítették a Tulavízre a Szamos jobb partján ma is meglévő két malmot. A szabályozást megelőzően az ettől fogva már megszűnt Malomárok nagyjában a Csákány- vagy Kádár-kert alsó végénél ágazott ki a Szamosból és a Rákóczi-ház meg a Felsősétátér alatt elfolyva, a mai vágóhíd táján szakadt bele ismét a Szamosba. A meder jórészt feltöltődött, de egyes, a Vágóhíd felé eső részlete a telkek kertjében ma is mélyen fekvő, mocsaras, vizenyős terület. Árvizek idején ma is először ezek a részek telnek meg. A mai Kazinczy-utca alján lévő részt az idősebbek talán még ma is *Kósáné gödrének* nevezik. A ma tehát már jobbára feltöltött régi mederben, illetőleg a Barátok szigetének területére elsőnek a törvénytörő épületét emelték; ezzel egyidejűleg létesült az Alsósétátér is. A Szajkapaták újabb medre és a Szamos közötti részen csak e század elején és főként a román uralom alatt emeltek há-

zakat. Ekkor került ide véglegesen a sportpálya meg erre a fürdés és a vízisport szempontjából legalkalmatlanabb helyre a mai városi partfürdő is. A Felső- és Alsósétatér közötti részen is csak e század első évtizede óta építkeznek. A Szamosújvári-út környékét a múlt század végétől a honvédség építkezése rakta meg épületekkel. E század elejétől ezen a tájon a régi Postakert, kijebb a Kakashegyre vezető út mellett és a Désaknai-úton is terjeszkedett a város.

A város főutcájának irányát és ezzel együtt a Kolozsvár felé vezető fő közlekedési útirányt gyökeresen megváltoztatta az, hogy a századforduló táján az akkori Posta-utcát (ma Bethlen Gábor-utcát), a mai állami gimnázium előtt vezető útszakasszal kötötték össze a Bánffy-, illetőleg Kossuth Lajos-utcával és ezzel egyenes utat teremtettek a vasút-állomás felé. A vasút megteremtése előtt a fő közlekedési útvonal Kolozsvár felé a Bungur és a Szentpéteri hegy között ma is meglevő út volt. Ennek jelentősége a vasút létesülése és az országútnak a Rózsahegy alatt való vezetése miatt máig nagyon csökkent. Ennek az útnak a Bungur alatti részén, ahol szántóföldek és kaszálók vannak, sőt ahol most újabban terjeszkedik is a város beépített területe, a XVI. században és alighanem később is halastó volt. Ezt 1563-ban *Swlymostho* (olv. Sujmostó) alakban említik; ebből népetimológiával lett a mai *Solymostó* név. Az eredeti név arra mutat, hogy az itt lévő halastó nemcsak hala miatt volt a désiek számára fontos, hanem egy benne termő vízinövény, a *sulyom* (latin neve: *trapa natans*) miatt is. Ezt a termésével gesztenyeszerű táplálékul szolgáló vízinövényt, úgy látszik, a régi désiek nagyon kedvelhették, s ezért nevezhették el így a tavat. Amíg a tó megvolt, felesleges vizét az a vízlevezető árok vitte a Szamosba, amely ma a Gőzmalom és a kaszárnnyák felől jövet a Mátyás király-utcán, majd a kertek között halad tovább és a Rózsa-utca elején bukkan ismét ki. Ezt 1720-ban *Pinyéri-patak* néven említik; ma is *Pinéri-patak* a neve, habár ma már csak időszakos vízfolyás. 1920 táján ez árok még a Voith-szeszgyár területén átfolyva, közvetlenül a Szamosba ömlött, körülbelül másfél évtizede óta azonban a Rózsa-utca elején nyelősöbe folyik bele az árok vize. Ma ez az árok többnyire szárazon áll; csak a csapadékos időszakban van mit levezetnie a Solymostóból.

A múlt század második felében és századunkban a kényszerűség rávette a várost a Szamosnak az áradások miatt településre alkalmatlan jobb partján az ú. n. Tulavizen való építkezésre is. Itt a mai Szamoshid mellett levő néhány ház a múlt század második felében létesült, de hamar megszűnt *Fűrésztelep* maradványa. Gondolom, e telep-

maradványt ma is úgy hívják. Idáig úsztatták le a Szamoson és itt dolgozták fel a Radnai-havasok faanyagát, mindaddig, míg a Szamos-völgyi vasút létesülésével a szállítási viszonyok nem módosultak. A Bélahegy alatti rész a petróleumfinomító létesülése óta nőtt meg terjedelmes település-résszé. Annak folytatásaképpen az Alőri-úton újabban, legnagyobb részben az 1914—18-i világháború után a házaknak egész tekintélyes sora keletkezett.

3.

Magának a város területének és környékének őskori lakosságáról csak nagyon gyér és aránylag csak nagyon késői adataink vannak. A só előfordulása miatt a leletekből következtetve kétségtelenül már az őskor emberének is fontos volt e város és vidéke. A római korig terjedő idő népiség szempontjából egyáltalában nem, vagy csak bizonytalanul elkülöníthető népeinek emléke szórványos leletekben maradt fenn. Miként az imént a településről, a város lakosságáról is tehát azt mondhatjuk: e település lakosságában folytonosságot csak a honfoglalás ideje óta tudunk kimutatni. Bár ezt megelőzőleg kétségtelenül lakhattak, lakniok kellett itten más fajú népelemeknek is, ezeket nyomtalanul elseperte az idő, a jövevény rómaiakat éppen úgy, mint a többi őslakos, vagy foglalo népeket. Mindössze egy-egy közvetett úton ismert környékbeli szláv, vagy bolgár-török nyom az, amely mutatja, hogy e két népnek is volt köze e városhoz és vidékéhez.

A város honfoglaláskori lakosairól tehát semmi kézzelfoghatót nem tudunk. Azonban mint LÁSZLÓ GYULA tanulmányából látható, a honfoglaló magyarság már a kezdet kezdetén behatolt Erdélybe, és egyik jelentős lelet tanúsága szerint birtokába vette már sója miatt is e várost. Az első magyar századok lakosságára már következtethetünk abból az 1261-i határjáró oklevélből, amelyben megállapítják Dés város határát. Ebben az oklevélben a helynevek legnagyobb része magyar. Ilyenek: *Gertanus* (Gyertyános), *Gekenus* (Gyékényes), *Nimigeholma* (Nemegyehalma), *Melsed* (*Mélysed* azaz *Mélyfolyó*), *Balvanku* (Bálványkö), *Licoshatar* (Likashatár). A *Bolta* név szláv, a *Kald* (Káld) személynév, a *Coplon* (Kapjon) nemzetségnév, és a későbből kimutatható *Rakamaz foka* (1367) helynév előtagja bolgár-török eredetű. Ez az 1261-i oklevél Dés vendégnépeinek (*hospes*) határát írja le. Bár e vendégeken idegen fajú, alighanem germán eredetű telepeseket kell értenünk (ezeknek számát még a későbbi szász betelepülők is szaporít-

hatták), sem történeti adatokból, sem közvetve a helynevekből nem, mutathatjuk ki azt, hogy valamely idegen eredetű népnek jelentéke-
nyebb szerepe lett volna a város lakosság-képének kialakításában.

A honfoglalás korában és időbb, a magyar királyság első száza-
daiban tehát az idegen népek közül a helynévkincs ismerete alapján
csak valamilyen szláv és bolgár-török népnek halvány, a magyarság-
nak erőteljesebb nyomai mutathatók ki. Minthogy maga a város neve,
mint előbb mondtam, kétségtelenül a magyar *Dés* személynévből ala-
kult, a város határán előforduló középkori helynevek legnagyobb része
letagadhatatlanul magyar eredetű, a mai város alapítójának csak a
magyarság tekinthető.

Ennek hangsúlyozott kiemelésével egyidejűleg meg kell azonban
állapítanunk azt is, hogy a későbbi város-fejlesztésben része lehetett
annak a jövevény-népnek is, melyet 1261-ben az említett határjáró ok-
levél csak az általánosságban vendégnép jelentésű *hospes* szóval jelöl.
Ha joggal feltehető is az, hogy e nép valamilyen germán fajú lehe-
tett, jelentősebb nyomát sem ebben, sem a következő századokban nem
találjuk. Jellemző, hogy a városnak hatszáznál több helyneve között
csak háromról mutatható ki germán (német) eredet. Ezek közül egyik,
az először csak 1720-ban említett *Bungur* a 'gyümölcsös' jelentésű
erdélyi szász *bangert* ~ *bongert* ~ *bungert* köznév átvételével többek
között éppen szolnokdobokai magyar tájszó is. E helynévnek Désen
való megléte tehát, késői előfordulása miatt, egyáltalában nem mutat
a középkorra; lehet magyar szájon szász jövevényszóból keletkezett
helynév is. A másik név, a *Göntér*, a német *Günther* személynév ma-
gyar ajkon átalakult változatának tekinthető. Ez is csak nagyon késői
időből (1720) mutatható ki; ma is él. A harmadik a *Hóstát* név meg
éppen a múlt század végén a Szamosvölgyi vasút megindulása után
munkásnegyedként keletkezett városrész neve. Van még két név a tör-
téneti helynévanyagban, amely talán az itteni németiség emlékét őrizte
meg. Az egyik a *Németgát* (1822), a másik a *Szászok réte* (1467). A
Németgát névre sokkal későbbi időkből származó adataink vannak,
semhogy középkori eredetűnek tarthatnók. A *Szászok réte* név az egyet-
len középkori név, mely a szászságnak itteni létére mutathatna, ha
ugyan e helynév is nem csak az egyébként esetleg szintén germán ere-
detre valló *Szász* családnevet őrizte meg. Akár így, akár úgy álljon a
dolog, a név maga csak magyar ajkon keletkezhetett. A helynevek
vizsgálata alapján tehát itt a germánságnak csak egészen halvány
nyomait fedezhetjük fel. Bár tagadhatatlan tehát, hogy a XII. szá-
zadtól kezdve a legújabb időkig többször is települtek be a városba

germán eredetű elemek, de e településnek város-, illetőleg lakosság-alakító részlete csak a közelebbi adatok nélküli XII—XIII. századi germán-frank betelepülés lehetett,

Megjegyzendő, hogy a városnak az Anjou-királyok uralkodása idején, sőt azután is lehetett valami kevés olasz lakossága is. Akiiket a dési sókamara tisztviselői közül név szerint ismerünk, jobbára olaszok voltak; így pl. Angello mester (1427), Papus vagy Papo (1427, 1439), Maninys Zovan (Giovanni) de Florentia kamarás (1440), János és Pape sókamarások (1441), Odoardo florenci kamarás (1448, 1451, 1455), Manini Odoardo (1458), a florenci Olasz Angellome (1458). Ezekkel együtt alighanem több honfitárs szaporíthatta legalább is a XIV—XV. században Dés lakosságát. Így esetleg némi olasz beolvadással is lehet számolni.

Mindennél jóval nagyobb jelentőségű és a város lakossága faji és nemzetiségi képének kialakulása szempontjából döntő jelentőségű volt a román ságnak és a zsidóságnak, kisebb jelentőségű a cigányságnak e városba való betelepülése. Az előbbieknél itteni jelentkezése aránylag csak késői korból mutatható ki.

A dési románság történetét főként a városi levéltár jegyzőkönyvei alapján ismerjük. Már a város román történetírója, MÁNZAT GYÖRGY is megállapította, hogy a XVII. század végéig Désen alig emlegetnek egy-egy román nevet. A néha-néha feltűnő román nevek sem bennszülött lakosokat, hanem a Mihály vajda betörése következtében keletkezett zavargások és a XVII. századi tatárdúlások idején a városba menekült román jobbágyokat jelölték. Hogy milyen kevés lehetett még az ilyen eredetű román lakosoknak a száma is, arra nézve jellemző, hogy KLEIN INOCENTIUS román püspöknek 1733-ban készült országos összeírásában mindössze 30 dési román család szerepel. Ez pedig alig jelenthet többet 150 léleknél. Ez a szám aránylag nagyon kevés volt. Mutatja ezt az, hogy ugyanabban a forrásban a szomszédos községek közül pl. Kozárváron 56 család, kb. 280 lélek, Alörben 60 család, kb. 300 lélek, Kodorban 36 család, kb. 180 lélek és Alsókőszályban 70 család, kb. 350 lélek lakott. E községekben egy, két, sőt nem egyszer három papi szolgálatot végző is volt, Désen egy sem.

A város védekezett minden újabb betelepülővel szemben. A XVII. század második felében a török hódoltság terjeszkedésével és a pusztulásokkal kapcsolatban a város felé áramló nemesség kiváltságos voltától saját városi kiváltságait féltette és egymásután hozta a határozatokat a magyar nemesi betelepülés megakadályozására. A városi tanács már 1685. május 6-án így határozott: „... Az mostani fennforgó

állapothoz képest városunkban sok advenák telepednek meg, még most is jütön-jünnek..., az kiknek hadnagy uram híre nélkül városunkbeliek szállást adnak, hadnagy uram ökegyelme az ilyeneket egy-egy forinttal büntesse meg, ezután pedig ökegyelmek szállást adni sub poena eadem ne merészeljenek”. Egyáltalában nem csodálható tehát, hogy az ezidőben még csak kóborló, a városi élethez nem szokott, pásztorkodó, állattenyésztő románoknak a városba való települése ellen még inkább tiltakozott a városi tanács. Először ilyen tiltásra 1712-ből van adatunk. A második tiltás alkalmával (1722) már többszöri megelőző tiltásról emlékezik meg a város jegyzőkönyve. „Noha ennek előtte is egynehány ízben concludáltatott — írják — az oláhoknak, oroszoknak a városunkból való exterminatiojok, mindazáltal effectumban nem vétett bizonyos okokra nézve; újabban azonban communi voto et suffragio concludáltuk, hogy az oláhok és oroszok sine omni personarum respectu városunkból extermináltassanak és elimináltassanak.” A végzésnek nem sok foganatja lehetett, mert 1726-ban újra ki kell mondania a tanácsnak, hogy a románok a városból üzessenek ki, akár utcászeriben, akárki majorjában találtassanak. Aki románnak szállást ad, 12 forint büntetésben részesüljön, az elfogott jobbágyot pedig a város hadnagya a város földjére, Csatányba szállíthatja mint örökös jobbágyot. Minthogy azonban e rendelkezés a „prebendás cselédek”-et kivételezte, még ha végre is hajtották a rendelkezést (erre semmi nyom sincs!), a városi polgárok és nemesek román mezőgazdasági cselédsége mentesült a rendelkezés alól. 1730-ban a városi tanács ismét utasítja a hadnagyot, hogy románt megtelepedni semmiképpen ne engedjen; 1733-ban figyelmezteti a gazdákat, hogy 15 nap leforgása alatt „küldjék és hajtsák ki a telkeiken lakó oláh zsellért, jobbágyot”. 1737-ben azonban már kénytelen a város olyan határozatot hozni, hogy akik „becsületes atyáinkfiai szolgálatjokban vagynak és azon becsületes atyáinkfiai földökön laknak benn magok udvarokon”, helyt maradhatnak. A birtokosok gazdasági érdeke előtt hajolt meg a város, mikor ezt a határozatot hozta. A románság kiűzésére vonatkozó városi határozatok azonban azt mutatják, hogy a betelepülésnek nem lehetett gátat vetni. Újabb és újabb települők jelennek meg a városszéleken. A célt, a rendetlen életet élő románság kitelepítését a tanács tehát mégsem érthette el. A románok kiűzésére vonatkozó utolsó határozat (1742) mutatja, hogy itt nem benn a városban lakó betelepülőkről van szó, hanem jobbára csak a város településein kívül lakó, újabban idekerült pásztornépségről. Az 1742-i rendelet szerint ugyanis a dési határon és réten megtelepedett románokat három nap alatt ki kell űzni, mivel eddig is tilalom ellenére

laktak ott. Az eddigi ottlakásért és legeltetésért az ott lakó románoktól, akinek marhája van, egy-egy marhát, ha marhája nincs, egyebet, amije van, el kell venni. — Aligha hajthatták végre azonban ezt a határozatot is. A magyarság akkor is úgy tett, mint története folyamán annyi-szor: szigorú törvényeket, rendelkezéseket, határozatokat hozott (ezeket az ellenség fel is használta és használja ellene!), de a határozatokat és rendelkezéseket nem hajtotta végre, sőt az egyéni érintkezésben és egyéni vonatkozásban a rendelkezések szellemével éppen ellenkező gyakorlatot folytatott és folytat ma is. Bár az említett időszakban a románok betelepülési tilalmára vonatkozó rendelkezést a románság telekvásárlásának megakadályozásával (sokszor, ki tudja, milyen okok és egyéni indítékok alapján!) igyekeztek is megakadályozni, vagy megnehezíteni, a románság e városban tovább szaporodott, sőt száma új betelepülőkkel a természetes szaporulaton túl rohamosan növekedett. Ugyanaz a város, amely több mint hét évtizeden keresztül állandóan tiltotta a románság betelepülését, sőt — mint mondtam — egyes esetekben meg is akadályozta, 1753-ban ténylegesen elismerte és szentesítette a románság betelepülését akkor, mikor a Kakashegy Kodorivölgy felőli részén temetőt jelölt ki neki.

A város románsága egyházi szempontból hol Désaknához, hol Kodorhoz tartozott; temploma azonban nem volt. Először 1733-ban a balázsfalvi görög katolikus konzisztórium, majd az ide beszolgáló román lelkészek több ízben is kísérletet tettek templomhely szerzésére és templomépítési engedély nyerésére. A tanács azonban a kérést többször elutasította. Mikor azután 1793-ban Henter Antal gróf gazdasztje, Tóth Ferenc a Szajkapatak mellett a városi rendelkezések ellenére a román jobbágyoknak templomépítés céljaira egy darab földet adott, a városi tanács a leghatározottabban megtiltotta az építkezést, sőt az építkezés megkezdése esetén a templom fundamentumának széthányását rendelte el. A görög katolikus románság azonban jó pártfogót kapott a szomszédos Szentbenedek földesurában és akkor erdélyi kormányzóban, gróf Kornis Zsigmondban. Kornis a hozzá fellebbező románságot pártfogásába vette és 1798-ban elrendelte, hogy a románság kérése teljesíthessék. A Henter Antal gróf adományozta területen 1799-ben épült fel az első román templom és kezdődött meg ezzel a román elemnek a városba való begyökerezése. Nagy része volt e pártfogásban a földesúr gazdasági érdekeinek védelmén kívül annak is, hogy a görög katolikus románság pártolásában a katolikus Henter Antal és Kornis Zsigmond is az akkor túlnyomóan református város polgárságának gyengítését és a katolikusság érdekeinek védelmét, erő-

sítését látta. Gr. Kornis Zsigmondnak ilyen felekezeti és gazdasági érdekekből táplálkozó magatartása magyarázza meg részben azt, hogy pl. csak a város közelében maradjunk, a Szentbenedekhez tartozó Kornis-birtokokon, de egyebütt Erdélyszerte is, miért kapott erőre a XVIII. század folyamán a románság.

A Kodori völgyi első román temető és a Kakashegyi román fatemplom helye már előre is mutatja, hogy a románság tömegesebb településének is ezen a területen, tehát a Kodori völgyben és a Kakashegy oldalában kellett lennie. Ide utal egyébként az is, hogy a Hentereknek itt is volt birtoka; a dési románság jórésze pedig Henter-jobbágy volt.

A jövevények, úgy látszik, általában a városnak erre a Kodori völgybe eső külvárosi részére telepedtek. Itt, a Szajkapatak jobb partján kapott végleges telephelyet a cigányság is. Bár a dési cigányságra vonatkozólag a forrásokban csak szórványos adataink vannak, úgy látszik, hogy Désen már a fejedelemség megalakulása idején, de lehet, hogy már a középkor utóján is voltak cigányok. Legalább is 1552-ben Fráter György meggyilkoltatása után a désiek panaszt tettek, hogy nekik tíz sátoralja cigányuk van, akik a dési sókamrához szolgáltak s a régi magyar királyoktól nyert szabadságuk értelmében e cigányok mindenütt az egész országban, minden köztetheztől mentesen jártak-keltek, de Fráter György súlyos szolgálatokkal terhelte meg őket, és az éppen tőle újjáépített szamosújvári várhoz rendelte szolgálattételre. A királyi rendelet ezeket most újra visszaadni rendelte ugyanazokkal a kiváltságokkal, amelyeket már eddig is élveztek. 1556-ban Petrovics Péter erdélyi helytartó is elrendelte, hogy a dési sóbányához tartozó tíz sátoralja cigányság minden adófizetés alól mentessék fel. E két rendeletből az látszik, hogy a cigányság ekkor még ragaszkodott vándor életformájához, sátor alatt lakott és a keményebb munkától (várépítés) húzódozott. A városi hatóságoknak később is nagy gondot okozott az itteni cigányság, mert állandó lakóhelyen való megtelepedésre nem nagyon hajlott. 1728-ban a városi tanács határozata szerint „a nemes város cigány-jobbágyainak egy közönséges (azaz a város tulajdonában lévő) hely adassék lakásra a nemes város földjéből, minthogy sokaknak városbélieknek praejudiciumokra laktanak együtt is, másutt is, kik is majd minden esztendőben exturbáltatnak helyeikről”. Ezért a város végén adtak nekik egy darab városi földet örökös lakóhelyül, „az hova is minden rendbeli cigányoknak ki kelletik meniek”. Kivételt csak egy Puci nevű cigánnyal tettek; ezt tavaszig régi lakásában hagyták meg. 1746-ban azonban új határozatot kellett hozni, mert „a cigá-

nyoknak utcaszerben való lakások miatt recenter nem messze a szomszéd helyben is siralmas és elfelejthetetlen károk (tűzvész) causáltattak”. „Helységünkben is — határozzák — a cigányok, akiknek t. i. házak nincsen, hanem csak afféle hitván kalyibában laknak, amoveáltassanak és az városon kívül a kis réten csináljanak magoknak alkalmatosságot, akár a város, akár privátus atyánkíiai és urak cigányi legyenek.” E rendelkezés azt mutatja, hogy a város, érthető okokból, a lakott területektől minél távolabb akarta kitelepíteni a cigányokat, mert hiszen a Kistrét a Bunguron túl, a Szamosújvár és Szentbenedek felé vezető két út között volt. Bár 1753-ban új települési helyet jelöltek ki számukra a Kodori völgyben, alighanem ugyanott, ahol ma is cigánysor van, nem tudták megakadályozni azt, hogy a cigányok itt is, ott is meg ne jelenjenek. A rendetlen életet élő, a más tulajdonát nem tisztelő cigányságot a városiak a tűzveszély gyakori előidézése miatt sem szerették. Mikor 1743-ban a sok tűzvész miatt a dohányzás ellen a városi tanács szigorú határozatot hozott, többek között „amaz alávaló inordinatus nemzettől, a cigányoktól való abuzus” miatt keletkezett tüzeket is megemlíti, meghagyva a lakosságnak, hogy „...az (ilyen) cigányok, akárkinek jurisdictioja alatt légyenek is, azonnal megfogattassanak, s a hadnagyhoz vitetvén, keményen megcsapattassanak”. 1765-ben már a malatóiak kényszerültek panaszt tenni a közjük települő cigányok kártevései miatt. A városi tanács az előbbi határozatok végrehajtásával és az ellenszegülők vasraverésével, tömlöcöztetésével bízta meg a hadnagyot. A cigányság azonban később is a város területén elszórtan lakott és lakik, részben városiasabb élet-szintre emelkedve, ma is, bár megtartotta a Kodori völgyben régi településhelyét is.

A város beszármazott lakóinak sorában meg kell emlékeznem a város mai lakosságának igen nagy hányadát kitevő zsidóságról is. Az első nyom, amely Désen zsidók jelenlétét mutatja, 1722-ből való. A városi tanácsnak első, zsidókra vonatkozó határozata azt mutatja, hogy bár már voltak a városban zsidó pálinkaárulók, állandó korcsmát tartaniok nem volt szabad. Kereskedők azonban lehettek, mert van adatunk arra, hogy 1776-ban egy Zsidó Lázár nevű kereskedő boltját ismeretlen tettesek feltörték. Ekkor tehát már elnézték a zsidók szórványos letelepülését; valószínűleg csak az olyan vagyontalan „kolduló zsidó”-kat tiltották ki a városból, amilyeneket a kormányshék kitiltott Erdély területéről és a Partiumból.

Dés XVIII. századközepi zsidó lakossága azonban nem volt számottevő. A legelső rendelkezésemre álló összeírás szerint 1857-ben, tehát

még egy évszázaddal később is, Dés 4390 lakosából mindössze 122 volt zsidó. Ennyire eddig is csak úgy szaporodhatott fel a zsidóság, hogy Paneth Mendel, a korában és halála után messze vidékek zsidóságától tisztelt csodarabbi, 1853-ban a szomszédos Alórból Désre költözött, s miközben vallásos tanulmányaiba merülve 5—5 kötetes Talmud- és Tóra-magyarázatot írt, híveiből megszervezte az ortodox izraelita egyházközséget. Ez az egyházi szervezet, mely a 60-as évek közepén templomot is teremtett magának, mind több zsidó betelepülőt csábított a kereskedelmi szempontból eddig kevésbé jelentős városba. Mikor aztán 1881-ben a Szamosvölgyi vasút megnyitásával e város is belekerült az országos kereskedelmi vérkeringésbe, a kereskedelmi szempontból nagyon előnyös fekvésű város lakosságának felekezeti, illetőleg faji arányában is mind nagyobb eltolódás figyelhető meg a zsidóság javára. A századvég utolsó évtizedében az országos viszonylatban tapasztalt ugrásszerű növekedés itt is megállapítható. 1891-ben a város lakossága 7728 lakosból állott, és ebből már 1114 volt izraelita vallású, azaz a század végére, alig 30 év alatt, a zsidóság több, mint nyolcszorosára szaporodott. Az 1910-i népszámlálás alkalmával Désen 11.439 lakost írtak össze és belőle 2176 volt izraelita. Ez a lakosságnak egyötödét jelenti. Végül az 1920-i román összeíráskor 12.500 lakos között már 3224 lakos, a város lakosságának több mint negyede izraelita vallású volt. Alig hatvan év alatt tehát a dési zsidóság 1857-i lélekszámának kb. huszonhétszeresére szaporodott. A lakosság mai lélekszámára és az egyes fajok mai arányára nézve nincsenek adataim; ennek vizsgálata és a következtetések levonása különben is már kívül esik a történeti kutató feladatkörén.

Mint már előbb is láttuk, Dés város tanácsa 1722-ben az oláhoknak és az oroszoknak kiűzetését egyidőben rendelte el. Volt tehát a városnak e tájt valaminő jövevény kisorosz, vagy rutén lakossága is. Ez azonban nagyon jelentéktelen lehetett, hiszen ez egyetlen említés után nyomát sem találjuk. Lehet az is, hogy ez az orosz (rutén) lakosság az akkor vele egy műveltségi színvonalon álló, pástorkodó, állattenyésztő románságba szívódott fel.

Ugyancsak keveset szólnak a jegyzőkönyvi feljegyzések a XVIII. század elején az örményekről is. E tájt még örmény betelepülésről nem tudunk. Az örmény kereskedők a dési vásároknak is állandó látogatói voltak. Jelenlétüket azonban a désiek nem szívesen láthatták, hisz 1729-ben a városi tanács elrendelte, hogy „az örménység se bárányt, se egyebet valami ennivaló az székhúson és tésztaból álló ennivalón kívül, se 12 óráig, se azután kimenetelekig ne vehessenek, ha

penig vesznek, vásárbírák atyánkfiai tölloek elvegyék és hadnagy atyánkfiaihoz ökegyelméhez vigyék”. Az örmények iránt való ellen-szenv még a XVIII. század közepe táján sem csappant. 1759-ben a tanács meghagyta, hogy a vásárookra jövő „örményeknek lovaikat a piacra kötozni meg ne engedessék”; a vásárbírának szigorúan meg-hagyták, hogy ha valamely örmény ellenszegül, „a lovak köteleit vagy kantárát és annak szárait elvagdaldják és lovaikat elcsapják”. E ren-delet végrehajtására a hadnagy fegyveres erőt is felhasználhatott. Az örményekkel szemben megnyilvánuló országos ellenszenvnek ezek még enyhébb tünetei voltak. A beszercei szászok egyenesen kiűzték az, örményeket (L. alább »Szamosújvár történeté«-ben). Így a XVIII. század folyamán nem is telepedtek le Désen örmények. Az a kevés örmény, aki megmagyarosodva ma Dés törzslakosságához tartozik, sokkal ké-sőbbi, csak múlt századi betelepülő.

4.

A város településének kialakulása, a lakosság összetételében jelent-kező népiség-változások mellett érdekes kép rajzolható Dés lakosságá-nak foglalkozásbeli és, ami ezzel szorosan összefügg, társadalmi réteg-ződéséről is.

Abból, hogy már az első e városra vonatkozó kiváltságlevelek Dést mint sószállító helyet részesítik különböző kedvezményekben, arra utal-nak bennünket, hogy a városi lakosság legrégebbi rétegét éppen a só-vágókban és sószállítóknak keressük. A már előbb kapott kiváltságokat IV. Béla is 1236-ban a lakosságnak a sószállítás terén tett szolgálataiért erősítette meg. A dési sószállítók egy 1406-ból ismert szerződés szerint a sót egész Szatmárig, sót Tokajig szállították. 1429-ben Zsigmond király a sóvágók és sószállítók kiváltságait megerősítette, illetőleg meg-hagyta a kamaragrófoknak és kamaraispánoknak, hogy e kiváltságo-kat sértő újításokkal a désieket ne terheljék. Mátyás király is hűségük mellett elsősorban ilyen szolgálataikért védelmezte meg a désieket már uralomrajutása elején, 1458 táján a Bánffyak erőszakoskodásaitól, sót 1466-ban mindennemű hadi kötelezettség alól is felmentette őket. Má-tyásnak egy 1471-ből való rendeletéből tudjuk, hogy a dési sóhajósok Szolnokig szállították le a sót és ezért a dési, a szatmári és a szolnoki sókamarától meghatározott összeget és természetben sót is kaptak. A só-szállítók igen jelentős rétege nem védhette meg érdekeit csak úgy, ha szervezett keretbe, céhbe tömörült. Abból, hogy 1500. december 16-án

Szabó Antal dési bíró és a tizenkét tanácsos előtt Szabó János céhmester a hajókormányosok nevében a közöttük már régóta fennálló társaság szabályainak megerősítését kérte, arra következtethetünk, hogy a sószállítók céhe már a középkorban megvolt, csírájában meg éppen az első magyar századok kiváltságsszerző dési sóvágóinak idejéig nyúlik vissza. Ez az 1500-i céhszabály már fejtett céhéletről tanúskodik. A sószállítók vagy cellérek céhe ezután is féltékenyen őrködött kiváltságai felett. 1591-ben Báthory Zsigmondnál járták ki a város tűz által való elpusztulásakor elégett kiváltságlevelük újra való kiadását; Báthory 1599-ben a dési hajósok évenkénti búza-járandóságairól is intézkedett. A Szilágyság és Bihar felé irányuló dési sószállítás fontosságát mutatja az az 1610-ből való oklevél, melyben Báthory Gábor a középszolnokiak és bihariak kérésére meghagyta dési Literati Mihály sókamarai bérlőnek és a dési cellérek fejének, hogy a révhelyet (portus), mely eddig Zsibón volt, onnan se Órmezőre, se egyebüvé áttenni ne merészelje. Régi szokásaikban Bethlen Gábor is megerősítette a celléreket (1627), az 1630-i erdélyi országgyűlés meg a sószállítás régi kiváltságait törvénybe iktatta. A sószállítók céhe csak a dési bányák kiapadásával és felhagyásával szűnt meg. A sószállító szekeresesség hanyatlásának egyik legfontosabb oka alighanem a XVIII. századeleji katonai beszállásolásokban keresendő. Mint már előbb is láttuk, a forspontállítás és a postálkodás kötelezettségével a katonaság a város polgárait terhelte meg. Ennek eredménye az volt, hogy éppen a szegényebb állattartó polgárság, melynek soraiba a szekeresek is tartoztak, igyekezett megszabadulni állataitól. 1719-ben a sószállítók céhének utolsó dékánja a céh leveleit a városi tanácsnak adta át; az elszegényedett céhnek utolsó vagyonát, egy pusztateltet a rajta álló sópajtával együtt a városi tanács a dékán kezén hagyta élte fogytáig.

Egyébként az, hogy a cellér céh első feje magyar nevű, a részükre kiállított 1587-ből való szerződés is magyarnyelvű volt, az ismert tagok is mind magyarok voltak, e céh tősgyökeres magyar voltára utal. Erre mutat az is, hogy — mint az előbbieken láthattuk — településhelyük, a *Szekeres-utca* (később *Nagy- és Kis-Szekeres-utca*) neve, a sószállító céh megszűnte után három évtizeddel emlegetett, emléköket fenntartó másik helynév, a *Cellérek futtatója*, sőt utolsó dékánjuk (Fejérváry György) is magyar volt.

A középkorból Désen még csak egy céhet, a szűcs céhet ismerjük, de mivel 1503-ból tudunk a mészáros céh meglétéről is, kétségtelenül ez is középkori alapítás. Joggal feltehető, hogy csupán az okleveles anyag pusztulása miatt nem tudjuk a város középkori lakosságának több ilyen-

féle, az egyház életével is szoros kapcsolatban lévő foglalkozási és társadalmi szervezetét kimutatni. Ilyenekre pedig annál is inkább gondolhatunk, mert például a fazekas céhnek a XVI. század közepéről való céhlevele már előbbi szokásra és rendtartásra alapítva határozza meg az e céhre nézve ezután kötelező rendtartást, tehát a dési fazekasoknak már előbb is céhszerű alakulatuk volt. Már a városi tanácshoz folyamodó első fazekasok neve (Fazakas Péter, Erdek Benedek, Fazakas Mátyás és Benedek), de azutáni időkből ismert mesterek hosszú sorának neve is azt bizonyítja, hogy e céh teljesen magyar volt, mint ahogy Désen csak magyar fazekasok dolgoznak ma is.

Dés kézművességének távoli vidékeken is jó hírt szereztek e város fazekasai; hiányos adataink szerint Beszterce, sőt Kolozsvár fazekasai-val is versenyre keltek. A megye agyagedény-szükségletét jó részben ők elégítették ki, sőt agyagműves dísztárgyait is ők készítették. Az egykor virágzó fazekasságnak ma már, sajnos, csak csökevénye maradt meg. A céh művészi munkái közül az Erdélyi Nemzeti Múzeumba került a dési csizmadia céh számára készült hatalmas, díszesen virágozott céh-kancsó és a tímár céhnek Désen maradt egyszerűbb céh-korsója mutatja, hogy a céh tagjai a magyar díszítő hagyományok őrizői voltak.

Az önálló erdélyi fejedelemség korában, az egyre felújuló háborúk, pusztítások idején különösen jelentős szerepet tölthettek be Désen a csizmadiák vagy vargák. Mint már a város településének kialakulása alkalmával is rámutattam, 1575-ben a város főutcáját *Varga-utcának* hívták. Ez pedig azt jelenti, hogy ebben az utcában jobbára vargák, azaz csizmadiák laktak. 1618-ban a piacnak, vagy legalább is egy részének neve *Varga-piac*. A dési mesteremberek közül éppen a csizmadiák voltak azok, akik országos névre tettek szert. Az 1627-i erdélyi országgyűlés végzéseit külön intézkednek a dési sarú és csizma áráról; ugyanakkor a lakatosok készítette híres sarkantyúk árát is megszabták. A csizmadiák jelentősége tehát a következő században sem csökkent. 1676-ban a város településkereteinek növekedésével megnőtt Varga-utcát *Nagyvarga-utcának* nevezik, sőt e tájt 1674-ben külön *Varga-temetőt* említenek; ez a kakashegyi, más néven *Kistemetőnek* nevezett temetkező hely volt.

Érdekes azonban, hogy a csizmadia- vagy varga-osztály szerepének XVII. századi fénykora után a cellérség lehanyatlásával szinte egyidőben a csizmadiák szerepének, súlyának csökkenését is megfigyelhetjük. Abból, hogy a *Nagy-Varga-utcát* 1771-ben már *Nagy-Király-utcának*, a *Varga-piacot* *Piacnak*, a *Varga-temetőt* *Kistemetőnek* nevezik a törté-

neti források, az említett osztály jelentőségének csökkenése is nyilvánvaló. A csizmadiaság ekkorra már elveszthette az említett utcában és téren telkeinek legnagyobb részét; e tájt kezdett a város mellékutcaiba, vagy a távolabbi Malatóra visszahúzódní. A varga-ipar fejedelemség-kori virágzásának velejárója, sőt előfeltétele volt a tímármesterség fellendülése is. A tímárok egykori jelentős számát mutatja az, hogy a város egyik utcáját, a *Kodor-utcát* gyakran ma is *Timár-utca* néven emlegeti a lakosság. Itt egyébként ma is több tímár lakik.

Úgy látszik, hogy az említett céheken kívül a városban még szabó-, lakatos- és kovács-céh is volt; e céhek tagjai jelentős szerepet játszottak a város XVII. századi életében. 1684-ben a csizmadia céh mesterén, Makai Bálinton kívül Szalai Lakatos Ferenc a lakatos-céh mestere a város egyik „hűtös assessora” (tanácsos), Kászoni Szabó István a szabó-céh mestere, Ugocsai Tamás kovács, Dési Seres János a kovácsok céhmestere, mindhárom városi tanácsos, Lakatos Mihály a lakatos-céh egyik tagja, városi „executor” (a hadnagy rendeleteinek végrehajtója) volt. Mindez azt mutatja, hogy a kézművesek képviselői ekkortájt még a város ügyeinek irányításában vezető szerepet töltöttek be.

Eddigi tudomásunk szerint a cellérek, vargák (csizmadiák), fazekasok, kovácsok, lakatosok, szabók, szűcsök és mészárosok a XVI—XVII. század dési társadalmában olyan jelentős szerepet játszottak, hogy mellettük eltörpült a más foglalkozású lakosok jelentősége. A XVII. század vége felé azonban a török hódoltság kiterjesztésével menekülő és Désre betelepülő vidéki magyar nemesség gyökérverésével megkezdődött a főként kézműves polgárság és a birtokos-hivatalnok nemesség közötti harc. A nemesség a városba telepedve sem akart lemondani kiváltságairól, főként adómentességéről, habár élvezte a városban lakás minden előnyét. Jórészt belőle került ki a XVIII. és XIX. században a hivatalnoki réteg; ez a múlt század vége felé már a város társadalmának vezető rétegét tette. A város nemesi-hivatalnoki rétegének kialakulása a súlyában gyengülő iparosság szerepének párhuzamos csökkenésére vezetett. Hozzájárult még ehhez az is, hogy a XVIII. század közepétől ugyanide húzódo romátság is a magyar iparos lakosság gazdasági és számbeli súlyát csökkentette. A fejedelemsor vége és a rekatolizáció százada a csaknem kizárólag református kézművesség jelentőségének csökkenésére vezet, hogy aztán a XIX. században a gyáripar és a nyomában fellendülő ipari és kereskedelmi szabadverseny kora a magyar liberálizmus századvégi uralma alatt befejezze a dési kézművesség és a dési magyarság életében olyan sajnálatos folyamatot.

A városnak azonban nemcsak kézműves lakossága volt. A határnak a Szamos áradásaitól öntözött jobb partján, a Tulavizen, a Kodori völgy lankáin, Szentbenedek felé a Nagyréten, a Rózsahegy lapossán, a Szentpéterhegy, a Göntér, a Gyertyános tájékán, a Somkúti völgyben mezőgazdasági területek is voltak és vannak ma is; a Kádbükke, a Kakashegy, a Bakó az Égéssel és a Barátok szigete a legeltetés céljait szolgálta. A Bungur, helyesebben a Bethlenkert, a Szentpéterhegy és a Cichegy a szőlő- és gyümölcsstermelés helye volt. E területeken kétségtelenül már a középkorban is folyt őstermelés, a románság XVIII. századvégi erőrekapásával különösen a nagybirtokosok kezében levő mezőgazdasági területek megművelése, a legelők használata a románság gazdasági megerősödését és ezzel együtt társadalmi súlyának növekedését segítette elő.

A kézműves, birtokos, hivatalnok és őstermelő réteg mellett a lakosság egy kis csoportja foglalkozásszerűen halászzattal tartotta fenn magát. Az itt folyó halászatra nézve már 1536-ból találunk utalást. Ekkor ugyanis Szapolyai János megparancsolta Majláth István erdélyi vajdának, hogy a désieket többek között a halászatban a környékbeli birtokosok erőszakoskodásaival szemben védelmezze meg. A dési halászokat azután 1608-ban Báthory Gábor rendelete említi. Báthory meghagyta a dési tanácsnak, hogy a dési halászokat, akik régi idő óta a fejedelmi fejedelmi konyha számára a Marosban és más vizekben halásznak, a város semminemű szolgálattal ne terhelje. A következő évben ugyanő elrendelte, hogy Kereskedő János, dési halászt, akinek házáat a Halász-utcában megneemesítette és ezért többé a fejedelmi udvar számára halászni nem akart, a dési bíró rendes halászati szolgálatra szorítsa. A halászok kiváltságait 1618-ban Bethlen Gábor is megerősítette, mikor a 15 dési fejedelmi halászt minden közteher alól felmentette, azzal a feltétellel, hogy minden évben sorrend szerint 4—4 köteles halász-szerekkel Gyulafehérvárra menni és ott a fejedelmi konyha számára halászni. 1622-ben a halászok és a dési tanács között a rév miatt kitört egyenetlenkedésbe Bethlen István kormányzó, mint bíró avatkozott be, mikor mindkét fél képviselőit maga elé rendelte.

A dési halászok jelentőségét már ezek a fejedelmi, illetőleg kormányzói rendelkezések is mutatják: messze vidékre viteti el, illetőleg rákényszeríti őket a fejedelem szolgálatuk teljesítésére, és megvédelmezi az erőszakoskodások, jogtalan terhek rájuk való tétele ellen. Bár a fejedelmek elsősorban székhelyük közelében használták fel a dési halászokat, mesterségüket rendszeresen, foglalkozásszerűen ők kétségtelenül elsősorban Dés legnagyobb folyóvizében, a Szamosban gyakorol-

ták. Emellett azonban a folyó állandó kiöntései révén keletkező tavak, mocsarak, halványok, a mederváltozás nyomában előálló holt ágak, és a sok patak egyaránt ontotta a halat, rákot és teknősbékát. Az egykori halászerület gazdagságát különösen akkor képzelhetjük el, ha legalább név szerint felsoroljuk a város határában ma is meglévő, vagy már eltűnt vízrajzi tényezőket. Ezek: **Alsóhalvány* (1725), *Alsóhorgastó*, *Deberke* (1487) vagy *Deberke patak*, **Erge* (1754), **Felsőhalvány* (1725), *Felsőhorgastó*, **Gáterge* (1693), *Halovány* (1541), **Haloványos* (1754), **Hamoserge* (1693), **Holtdeberke* (1563), **Holtszamosárka* (1754), *Horgastó* (1898), **Ilmod* (1261), **Irmogy* (1700) vagy *Irmőspataka* (1563), *Kántuspataka* (1261), **Kárásztó* (1850), **Kerekítő* (1898), **Kishaloványér* (1788), *Kisszamos* (a régi *Malomárok*), *Kövespatak* vagy *Kövezőspatak* (1720), **Malomárka* (1834), **Mélséd* (1261), **Sújmostó* (1563) vagy *Sójmostó* (1822), **Sójmostópataka* (1720), *Sőspatak*, *Szajkapatak* (1351), *Szamos* (1236), **Tegeztó* (1487), **Tó* (1754), **Tőkéstó* (1898) vagy *Tőköstó* (1788), **Város ergéje* (1865) [A *-gal jelöltek eltűntek, vagy legalább is az a név ma nem ismeretes; a ()-be tett évszám az első okleveles előfordulás éve]. Ha e víznevek közül néhány ugyanannak a vízrajzi tényezőnek különböző korokban használt neve is, tehát valójában kevesebb vízterülettel kell számolnunk, mégis érthető, miért volt régebben jelentősebb, mint ma a lakosság egy része számára a halászat.

A magyar kézműves, ösfoglalkozásokat űző réteg társadalmi hanyatlása a XVIII. század folyamán következett be. E hanyatlásban itt gazdasági okokon kívül a felekezeti és társadalmi villongásoknak is részük volt. Sajnálatos intő példa ez, hogy a magyar és magyar között dúló kérlelhetetlen egyenetlenkedés és versengés, miként teszi könnyebbé más népfajok boldogulását. Itt is, mikor a magyar kézműves osztály jelentőségének hanyatlása bekövetkezett, éppen akkor indult fejlődésnek a román őstermelő elem. Az egy századdal később meginduló kereskedelmi és némi gyáripari fejlődésben sem a magyarságé volt a vezetőszerep; gazdasági és társadalmi megerősödést tehát ez is más fajú népeknek hozott.

Az utolsó évtizedek társadalmi fejlődése a vármegyei központ hivatalnoki, tantestületi és műszaki személyzetének növekedésével e század elején már-már egészségtelen elkülönülést teremtett a város magyar társadalmában. Az 1919-i uralomváltozás után lefolyt két évtized tanulságainak azonban ma már meg kell tanítaniuk mindenkit arra, hogy a város magyarságának foglalkozásra és vallásra nem tekintve, egységesen kell dolgoznia önmagának lelki, művelődésbeli, gazdasági és társadalmi megerősítésén.

SZABÓ T. ATTILA